

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЇВО-
МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Магістерська програма «Антикорупційні студії»

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему:
**«ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНІ ТА
КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ»**

дипломна робота
на здобуття академічного звання магістра політології
студента Андрєєва Микити Андрійовича

Науковий керівник
доктор юридичних наук, професор Бойко А. М.

Робота допущена до захисту в ДЕК рішенням кафедри
політології
протокол №__ від _____ 202_ р.
Завідувач кафедри _____

План

Вступ	с. 3
Розділ 1. Теоретичні засади забезпечення права на доступ до правосуддя.....	с. 6
Розділ 2. Аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду забезпечення доступу до правосуддя.....	с. 30
Розділ 3. Практичні аспекти уникнення корупції у доступі до правосуддя в Україні.....	с. 54
Висновки	с. 67
Список використаних джерел і літератури.....	с. 70
Додатки.....	с. 80
Анотація.....	с. 82

ВСТУП

Проголошення незалежності України та формування незалежної судової влади залишили невирішеними питання доступності до правосуддя на тлі загальнонаціональних політичних, економічних та іншого роду криз, які припали на більшу частину її тридцятилітнього періоду.

Дійсно, звернення до суду за захистом свого порушеного права є складною процедурою, яка не завжди завершується справедливим рішенням, тому широкі верстви населення прагнуть вирішити спір про право альтернативним способом, а часом, просто приймають порушення свого того чи іншого права як реальність.

На нашу думку, таке становище в суспільстві, коли фраза «зустрінемося в суді» не є нормальною практикою вирішення конфліктів та реакцією на правопорушення, а є чимось по-кінематографічному далеким, зумовлено низкою чинників. Серед цих чинників соціальна нерівність відіграє не останню роль.

Статтею 1 Конституції України встановлено, що Україна є правовою державою¹. Становлення правової держави в Україні неможливе без чітких правил, за якими взаємозв'язок між суспільством та державою буде стійким, передбачуваним для обох сторін та таким, що порушуватиме права та законні інтереси як суспільства в цілому, так і кожної людини зокрема.

Здійснення правосуддя в Україні ґрунтується на низці принципів, які можуть частково відрізнятися в залежності від того, про яку саме юрисдикцію йде мова. Проте, спільним для цивільного, кримінального, адміністративного, господарського проваджень є застосування принципу доступу до правосуддя, що є неодмінною складовою верховенства права. Проте забезпеченню належного доступу до правосуддя в Україні заважають корупційні ризики та соціальна нерівність.

¹ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

Відповідно до Конституції, кожній особі гарантується право на захист її порушених чи оспорюваних прав, законних інтересів різними способами, зокрема, в судовому порядку через здійснення правосуддя. Цей порядок регулюється Конституцією та законами України (зокрема, кодифікованими процесуальними правовими документами) і вершиться виключно судами. Примітно, що євроінтеграційні процеси у розрізі удосконалення законодавства спостерігаються і у процесуальному праві України, яке регулює діяльність судів та суддів. Власне, вищенаведені аргументи і зумовлюють актуальність піднятої в цій роботі теми.

Цю тему досліджувала низка вчених-правників, серед яких варто відзначити В.М. Комарницького, А.В. Ландіну, Т.А. Головач, А.С. Петрову, С.О. Короєд, І.О. Кресіну, С.В. Прилуцького, М.Л. Грібова, В.М. Кравчука та інші (вичерпний перелік міститься у переліку використаних джерел і літератури).

Метою цієї роботи є дослідження реалізації принципу доступу до правосуддя у контексті застосування верховенства права в Україні, а також аналіз соціальних і корупційних ризиків, які можуть виникати при цьому.

Завданням кваліфікаційної роботи є:

- окреслити теоретичні засади забезпечення права на доступ до правосуддя;
- проаналізувати національний та зарубіжний досвід забезпечення доступу до правосуддя у контексті соціальних і корупційних ризиків;
- сформулювати практичні рекомендації щодо уникнення корупційних ризиків у системі правосуддя в Україні.

Об'єктом дослідження є система правосуддя в Україні.

Предметом дослідження є соціальні і корупційні ризики, які існують в українській системі правосуддя.

Науковою та емпіричною базою для цієї роботи є законодавчі акти, наукові праці, матеріали фахових правових видань, інтернет-ресурси. Під час проведення досліджень використовувались такі методи як якісний та

кількісний аналіз, системний аналіз, синтез. Крім того, був використаний метод контент-аналізу і порівняння досліджуваних процесів між різними судами України, а також судами інших держав світу.

Кваліфікаційна робота складається з трьох розділів, восьми підрозділів, і має обсяг 69 сторінок.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ

Концептуалізація основних понять дослідження

Зважаючи на тему дослідження слід визначити такі поняття як «правосуддя» та «право». Ці поняття складні для глибокого розуміння пересічного громадянина, особливо в Україні як державі, яка лише тридцять років тому вийшла з табору країн з авторитарною системою управління.

В українському законодавстві часто зустрічається слово «правосуддя», хоча його визначення ніде не розкрито. Наприклад, у статті 124 Конституції України зазначено, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди². У Законі України «Про судоустрій і статус суддів»³ термін «правосуддя» зустрічається 290 разів, але немає жодного визначення.

Колишній голова Вищої кваліфікаційної комісії суддів Ігор Самсін визначає правосуддя як справедливість у дії⁴. Проте це визначення є скоріше філософським. У абзаці 10 п. 9 Рішення Конституційного суду України від 30 січня 2003 року у справі № 1-12/2003⁵ зазначено, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах».

На думку С. Тимченко, правосуддя – це діяльність суду, здійснювана у формі цивільного, адміністративного, кримінального, господарського та конституційного судочинства, яка проходить у визначених законах процесуальних формах у судових засіданнях за участю сторін та інших

² Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

³ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року №1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №31. Ст. 545.

⁴ О. Біттнер. Ігор Самсін: «Правосуддя—це справедливість у дії» (інтерв'ю) / О. Біттнер. *Урядовий кур'єр*. 2011. № 234.

⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) : Рішення Конституційного Суду України від від 30.01.2003 року №3-рп/2003 (справа №1-12/2003). *Офіційний вісник України*. 2003. №6. Ст. 245.

учасників процесу й полягає у встановленні фактичних обставин справи та з'ясуванні істини в розглянутій справі шляхом дослідження доказів, що закінчується ухваленням рішення в справі із застосуванням норм відповідного матеріального закону⁶.

Схожим є визначення, подане професором В. В. Копейчиковим, який виділив основні ознаки правосуддя: 1) здійснення правосуддя спеціальними державними органами – судами (суддями), які у своїй діяльності є незалежними і підкоряються тільки законіві; 2) розгляд будь-яких справ у судах із дотриманням особливого порядку, регламентованого процесуальним законом, порядку судочинства; 3) загальнообов'язковість будь-яких судових рішень у справах, що проголошуються іменем України і мають силу закону⁷.

Проте, на нашу думку, вказані визначення не є достатньо повними і містять лише процесуальне тлумачення змісту правосуддя. У цьому визначенні не зазначено, що це не просто певна діяльність суду, яка відбувається за певними правилами, а така, що здійснюється з урахуванням принципів верховенства права, поваги до основоположних прав і свобод людини. Крім того, справжнім правосуддям є діяльність суду, який у своїй діяльності підкоряється принципам верховенства права. Те, що описують вищезгадані автори, є скоріше судочинством, а не правосуддям.

Найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення Бігуна В. С., подане у роботі «Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика)», де зазначено, що правосуддя – це судове здійснення ідеї права⁸.

Таким чином, в Україні досі не вироблено єдиного повного визначення поняття правосуддя. В англійській мові термін justice (правосуддя) визначається як юстиція, справедливість, обґрунтованість. Отже, правосуддя і справедливість в англійській мові окреслено одним терміном і вони фактично є синонімами, і цього достатньо для розуміння сутності правосуддя.

⁶ Тимченко С. Судові та правоохоронні органи України : навч. посіб / С. Тимченко. Київ, 2004. 302 с.

⁷ Правознавство: [підручник] / за ред. В. В. Копейчикова. – Київ : Юрінком Інтер, 2003. 236 с.

⁸ Бігун. В. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика) / В. Бігун. Київ : Інтерсервіс, 2020. 200 с.

Оскільки, як було вказано вище, розуміння сутності правосуддя напряду залежить від розуміння сутності права, для цілей цього дослідження важливо розтлумачити право як категорію.

Категорію права можна тлумачити у більш широкому чи більш вузькому контексті. Враховуючи мету та зміст цього дослідження, вважаємо, що найбільш вдалим визначенням є наступне. Право є діючою системою юридичних норм, покликаних врегульовувати та закріплювати можливості і обов'язки усіх учасників суспільних відносин⁹.

Але важливо зазначити, що право не є тотожним поняттю правосуддя, хоча останнє і є похідним від права. Водночас, і право не могло би втілюватися у повній мірі без існування правосуддя, бо були б відсутні інструменти імплементації і захисту права у повсякденному житті людини і держави.

В роботах британського юриста А. Дайсі прослідковується ідея, що право саме по собі є чимось верховним і є протилежним деспотичній владі. Тільки в разі, якщо діями особи було порушено закон, їй буде призначено покарання судом у встановленому законом порядку.

Розглядаючи структуру цього дослідження, слід виокремити ще чотири важливі категорії, – це «соціальна нерівність», «корупційний ризик», «дискреційні повноваження» та «судовий збір».

Соціальна нерівність має політичний та економічний аспекти. Політичний аспект визначає неоднаковий доступ людей до соціальних свобод і прав (зокрема, обмежена участь у судочинстві). Нерівність – це соціальна характеристика певного суспільного стану індивідів, окремих верств населення, яка відображає їх громадянський статус, політичні й юридичні права, ставлення до засобів виробництва та його результатів¹⁰.

У цьому дослідженні про соціальну нерівність слід говорити в контексті доступу до правосуддя. Така соціальна нерівність може бути викликана

⁹ Орденів С.С. Право і неправу в детермінанті суспільних відносин / С. С. Орденів. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2018. № 1 (27).

¹⁰ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. – Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. С. 14.

різними факторами: місце проживання, дохід, соціальний статус, вік, стать, національність тощо. Оскільки нерівність означає неоднакову можливість отримати певні блага (реалізувати певне право) за інших рівних умов, то слід дослідити як саме вищезазначені фактори впливають на можливість доступу до правосуддя.

Корупціогенний фактор – здатність нормативно-правової конструкції самостійно чи у взаємодії з іншими нормами сприяти вчиненню корупційних правопорушень¹¹.

Взагалі існує низка визначень корупціогенного фактора, який також деякими дослідниками називається корупційним, що фактично є тотожним. Більшість методологій проведення антикорупційних експертиз містять власні визначення корупціогенних факторів. У цьому ж дослідженні важливо визначити ті фактори, які можуть призводити до неправомірного або неправомірно легкого доступу до правосуддя одних осіб та/або до неправомірного обмеження у доступі інших осіб.

Дискреційні повноваження - сукупність прав і обов'язків державних органів, їх посадових та службових осіб, що дають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково зміст рішення або вибрати один з кількох варіантів прийняття рішень, передбачених проектом акта¹².

Занадто великі або необгрунтовані дискреційні повноваження суб'єкта владних повноважень можуть бути передумовою появи корупції. Дискреційні повноваження є елементом відомої формули корупції, за якою остання визначається як сума дискреційних повноважень та монопольного становище мінус підзвітність (прозорість).

¹¹ Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи // Наказ Міністерства юстиції України від 23.06.2010 року №1380/5 (наказ втратив чинність на підставі Наказу Міністерства юстиції №1395/5 від 24.04.2017 р.). БД «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1380323-10#Text> (дата звернення: 23.11.2020).

¹² Там само.

Судовий збір – це збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених законом¹³.

Хоча судовий збір це той платіж, який повертається платнику у разі його перемоги у судовому спорі, його сплата може бути непідйомним тягарем для деяких осіб, враховуючи середній строк розгляду справ в Україні. Наша держава має особливу історію трансформації судового збору: від часів, коли він був чи не найменшим у Європі до сьогодні, коли ставки судового збору є достатньо великими, особливо у господарських справах. Питанню сплати судового збору слід присвятити особливу увагу у цьому дослідженні, оскільки саме він часто є перешкодою для доступу до правосуддя незахищених верств населення.

Для цілісного розуміння поняття корупційних ризиків та подальшого аналізу законодавства на предмет корупційних ризиків, вважаємо за необхідне звернутися до поняття корупції, його законодавчого та доктринального визначення.

Нормативна база, зокрема, Методологія оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади, затверджена Національним агентством з питань запобігання корупції, таким ризиком визначає ймовірність того, що відбудеться подія корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією, яка негативно вплине на досягнення органом влади визначених цілей та завдань¹⁴. Разом з тим, Т.А. Головач розширює законодавче трактування цієї дефініції, окреслюючи його дворівневий смисл. За її підходом, тут слід розуміти нормативні, організаційні та інші обставини в діяльності уповноважених осіб, здійснення яких допускає можливість скоєння корупційних правопорушень¹⁵. Водночас, К.П. Заїка узагальнює всі

¹³ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 року №3674-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. №14. Ст. 87.

¹⁴ Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади : рішення Нац. агентства з питань запоб. коруп. від 02.12.2016 р. №126. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-16#Text> (дата звернення: 03.06.2021 р.)

¹⁵ Головач Т.А. Поняття корупційних ризиків / Т.А. Головач. *Економіка, фінанси, право : що міс. інформ-аналіт. журнал*. К. : Міжнародний бізнес центр. 2020. №12'2020. С. 18.

підходи до розуміння дефініції «корупційні ризики», пропонуючи розуміти під цим поняттям систему об'єктивних явищ та обставин, які виникають під час діяльності суб'єктів владних повноважень та породжують можливість вчинення корупційного правопорушення¹⁶.

В Законі України «Про запобігання корупції» зазначено, що корупцією є використання уповноваженою особою, перелік яких наведений у ч. 1 ст. 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень з метою одержання чи прийняття неправомірної вигоди, дії такої особи, націлені та ґрунтовані на схиланні фізичної чи юридичної особи на протиправні діяння, пов'язані з недобросовісним використанням повноважень відповідної уповноваженої особи¹⁷. Однак, варто звернути увагу ще й на поняття корупції, що наводиться у науковому та юридичному розуміннях. Наприклад, у загальнонауковій площині корупція розуміється, як підкупність, продажність публічних діячів¹⁸, у правовому ж полі корупцію складає сукупність різних за характером та ступенем суспільної небезпеки, але об'єднаних метою та цілями діянь, порушення етичних принципів поведінки публічних діячів, пов'язаних із вчиненням таких дій¹⁹. Тобто, можна зробити висновок, що поняття корупції є комплексним, як в науково-юридичному, так і в законодавчому розумінні.

Якщо ж звертатись до поняття корупційних ризиків, то для початку слід звернутись до рішення Національного агентства з питань запобігання корупції, за яким він визначається, як ймовірність того, що відбудеться подія корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією, яка негативно вплине на досягнення органом влади визначених цілей та

¹⁶ Заїка К. Корупційні ризики: поняття та засоби їх мінімізації / К. Заїка. *Актуальні проблеми правознавства : зб-к наук. праць ЮФ ТНЕУ*. Тернопіль : ТНЕУ. 2018. №2 (14). С. 36

¹⁷ Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 року №1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №49. С. 2056.

¹⁸ Новий словник Української мови : у 4-х т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : в-во Аконіт, 1998. Т.2 : Ж-О. С. 343.

¹⁹ Кикоть І. Деякі аспекти визначення поняття корупція / І. Кикоть. *Актуальні проблеми запобігання та протидії корупції і охорони права власності : другі юридичні читання : зб-к наук. праць / за ред. В.В. Галуцька*. – Тернопіль-Київ-Херсон: Херсонська міська друкарня, 2011. С. 41.

завдань²⁰. Однак, Ю.В. Дмитрієв не погоджується з наведеним визначенням, аргументуючи це тим, що воно звужує зміст корупційного ризику, зокрема, в розрізі суб'єктного складу, а його використання вбачається за доречне виключно у сфері надання адміністративних послуг та контрольних-наглядових функцій держави²¹. Поряд з тим, на думку Т.А. Головач, центральним смислом поняття корупційних ризиків є загальне поняття ризику діяльності, разом з тим, специфічною його ознакою є, власне, поняття корупції в широкому розумінні. За її підходом, тут слід розуміти нормативні, організаційні та інші обставини в діяльності уповноважених осіб, здійснення яких допускає можливість скоєння корупційних правопорушень²². К.П. Заїка узагальнює всі підходи до розуміння дефініції «корупційні ризики», пропонуючи розуміти під цим поняттям систему об'єктивних явищ та обставин, які виникають під час діяльності суб'єктів владних повноважень та породжують можливість вчинення корупційного правопорушення²³.

Історичні витoki правосуддя як ключової категорії права

Історія розвитку правосуддя нерозривно пов'язана з історією розвитку суспільства. У науковій літературі не існує точного року появи цієї категорії, але можна з впевненістю констатувати, що правосуддя як явище почало з'являтися ще із появою перших суспільних відносин. Коли будь-які щонайменше дві особи ведуть спільну діяльність або мають певні взаємовідносини, вони не убезпечені від конфліктів або різних точок зору стосовно одних і тих самих явищ, дій, бездіяльності тощо. Отже, існує потреба

²⁰ Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади : рішення Нац. агентства з питань запоб. коруп. від 02.12.2016 р. №126. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-16#Text> (дата звернення: 03.06.2021 р.)

²¹ Дмитрієв Ю. В. Корупційні ризики у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави / Ю. В. Дмитрієв. *Вісник. Право знати все про податки і збори*. 2015. №14. С. 80–85.

²² Головач Т.А. Поняття корупційних ризиків / Т.А. Головач. *Економіка, фінанси, право : щоміс. інформ-аналіт. журнал*. К. : Міжнародний бізнес центр. 2020. №12'2020. С. 18.

²³ Заїка К. Корупційні ризики: поняття та засоби їх мінімізації / К. Заїка. *Актуальні проблеми правознавства : збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ*. Тернопіль : ТНЕУ. 2018. №2 (14). С. 36

оцінки тих чи інших дій (бездіяльності) на предмет їх правомірності, справедливості, совісності. Правосуддя виникає у той момент, коли відбувається така оцінка. Звичайно, вона не може бути об'єктивною у разі, якщо відповідну оцінку здійснює одна зі сторін конфлікту, бо тоді оцінка є упередженою. Справжнє правосуддя з'являється тоді, коли хтось інший (третій) провадить таку оцінку, при цьому неупереджено і справедливо.

Розвиток юриспруденції характеризується протиборством різних типів праворозуміння, тобто різних підходів до розуміння того, що таке право. Так, природно-правовий підхід розглядає права людини як філософську концепцію, певну систему цінностей (наприклад, захист справедливості, ідеї природної рівності людей, ідеї правосуддя) та відповідає на питання, що таке людина і чому права повинні бути захищені. Сенс «природних прав» у тому, що писані закони поєднуються з неписаними моральними якостями, які є в кожного від природи. Вони ж і відрізняють людину від інших істот природи. Природне право може як відповідати, так і не відповідати букві закону, основною частиною цього права і є права людини. Другий підхід – нормативний. Він базується на першому, оскільки визначає права людини як чітко визначені правові норми та відповідає на питання, як реалізувати права людини, яким чином вони можуть бути доступними. Саме в рамках нормативного підходу актуалізується питання доступності кожного до правосуддя²⁴.

Якщо говорити про перші цілісні осмислені концепції правосуддя, то їх поява пов'язана в першу чергу з часами Стародавньої Греції. Згадки про правосуддя або про окремі його елементи містяться у роботах таких відомих мислителів як Платон, Арістотель, Есхіл та інших. Звичайно, що те правосуддя багато в чому відрізнялось від сучасного. За часів Стародавньої Греції вважалося, що справжнє правосуддя здатні здійснювати виключно

²⁴ Козакевич О.М. Генезис ідеї права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини / О.М. Козакевич. *Право і суспільство*. 2019. №3. С. 19-24.

боги. Лише трохи пізніше мова пішла про народні суди, які тим не менш, були продовження «божественного правосуддя».

Ще пізніше, у 13 столітті, теолог Фома Аквінський у роботі «Коментарі до Аристотелевої “Політики”» каже наступне: «Як душа відноситься до тіла, так і суддя до держави... Але ж душа — необхідний складник живої істоти і людини, причому більшою мірою, ніж тіло. Отже, так само й суддя — необхідна частина в державі»²⁵.

Суттєвих змін розуміння правосуддя зазнало у Новий час. Його природа полягала у спробах відділити судову гілку влади від інших в багатьох європейських державах. Так, наприклад, в Англії у 16 столітті одним з провідників ідеї незалежності судової влади був Едвард Коук, який не побоявся заявити про свої погляди тодішньому королю. Провідниками ідеї незалежної судової влади і нового розуміння правосуддя у 16-17 століттях були такі вчені як Шарль-Луї Монтеск'є, Гуго Гроція, трохи пізніше – Александр Гамільтон, Алексіс де Токвіль.

Надалі правосуддя починає все більше пов'язуватися із захистом прав і свобод кожної окремою людини. Дослідження певних елементів проблеми доступності правосуддя можна знайти в теорії та судовій практиці країн загального права, насамперед у рішеннях Верховного суду Сполучених Штатів Америки, у яких приділялася особлива увага поняттю «справедливий судовий розгляд» і було сформульовано принцип належної правової процедури²⁶.

Цікаво, що в середині ХХ століття у деяких країнах Європи виникає рух за доступ до правосуддя. Метою руху, за словами його провідних ідеологів, є забезпечення визнання та реалізації прав кожної людини, а також забезпечення здатності суспільства цивілізовано та спокійно вирішувати конфлікти і суперечки, які постійно виникають, що є цілком нормальним.

²⁵ Тома Аквінський. Коментарі до Аристотелевої «Політики»: Пер. з латини. Київ, 2000. С. 334.

²⁶ Гольдман Р., Леонтовска Э., Франковски С. Верховный суд США о гражданских правах и свободах. Польша: БЕГА, 1997. 254 с.

Цей рух, а також розвиток науки і техніки, змусив державних діячів звертати більшу увагу на забезпечення доступу до правосуддя представникам різних верств суспільства. У 1960 році радянський правознавець В. М. Семенов визначив категорію «доступність правосуддя». Він зазначав, що цей термін означає забезпечення державою можливості для будь-якої особи звернутися до суду за захистом своїх прав. Звичайно, з огляду на сьогоденні реалії, погодитися з таким визначенням складно. Адже на сьогодні доступність правосуддя включає багато аспектів, таких як територіальна доступність правосуддя, фінансова доступність правосуддя та інші. Проте, останній факт означає, що категорія «доступність правосуддя» з'явилася не так давно, якщо порівнювати з появою такого більш широкого терміну як «право» або «правосуддя» в цілому.

За часів незалежності України доступність правосуддя як мета і як принцип улаштування судової гілки влади неодноразово декларувалась у різних документах, у тому числі законодавчих. Цікаво відзначити, що у Конституції України доступність правосуддя не згадується, проте вона є статті 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»²⁷. Твердження про потребу забезпечити доступне та справедливе правосуддя міститься у підсумкових документах парламентських слухань, що мали місце у 2005 та 2007 році відповідно: про здійснення судово-правової реформи в Україні і про стан правосуддя в Україні.

Якщо проаналізувати публічні виступи політиків, зокрема, народних депутатів, протягом доби незалежності України, можна зробити висновок, що доступність правосуддя асоціювалося перш за все із розмірами ставок судових зборів. Це і не дивно, оскільки тема зниження ставок судових зборів є доволі популярною, що завжди подобалося виборцям в Україні, ну і до того ж ставки судових зборів протягом останніх 30 років постійно зростали через те, що у перші роки незалежності вони були найнижчими серед держав

²⁷ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року №1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. №31. Ст. 545.

Європи. Саме тому, слід припустити, що у розумінні переважної кількості українців доступність правосуддя асоціюється перш за все із фінансовою доступністю, тобто розмірами ставок судових зборів. Хоча важливо відзначити, що дослідження на цю тему в Україні не проводилися.

Позиція переважної більшості народних депутатів зводиться, як правило, до тотального зменшення або ж навіть скасування судового збору як явища. Це не дивно, оскільки народні депутати піклуються про власні рейтинги, які напряму залежать від їх оцінки громадянами. Більшість громадян, крім тих категорій, які апіорі звільнені від сплати судового збору (особи з інвалідністю, постраждалі внаслідок Чорнобильської катастрофи та деякі інші), звичайно підтримували б скасування або зменшення судових зборів, оскільки це зекономило б їхні кошти.

Наприклад, у цьому році було зареєстровано і прийнято у першому читанні законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо звільнення від сплати судового збору у зв'язку з оскарженням постанов у справах про адміністративні правопорушення»²⁸. У 2019 році був ще один законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору»²⁹, який передбачав скасування або зменшення судового збору в низці випадків. У пояснювальній записці до цього законопроекту авторами було зазначено, що його прийняття «спростить доступ до правосуддя ширшому колу учасників судових справ, гарантії захисту прав яких визначені Законом, а також дозволить реалізувати принцип сплати судового збору пропорційно оскаржуваній частині вимог». Проте цей законопроект досі так і не був прийнятий.

²⁸ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо звільнення від сплати судового збору у зв'язку з оскарженням постанов у справах про адміністративні правопорушення : Проект Закону від 04.05.2020 року №3424. Верховна Рада України : офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68738 (дата звернення: 23.11.2020).

²⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору : Проект Закону від 13.11.2019 №2427. Верховна Рада України : офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67362 (дата звернення: 23.11.2020).

Доступ до правосуддя як важливий елемент верховенства права

В Україні на конституційному рівні закріплена теза про те, що в нашій державі визнається і діє принцип верховенства права. Характерною ознакою даного принципу є те, що неможливо одразу чітко встановити конкретний зміст, який стоїть за даним словосполученням, адже тлумачити його можна надзвичайно широко. Причиною цього є всеохопність даного принципу, і, якщо обрати хибний масштаб аналізу, дійсно неможливо зрозуміти де цей принцип починається і чим він закінчується.

Ґрунтовний аналіз даного принципу був зроблений Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційською комісією) в доповіді, схваленою за результатами 86-го пленарного засідання Комісії, яка відбулася 25-26 березня 2011 року³⁰. В даній доповіді принцип верховенства права розщеплено на складові та проаналізовано кожну з них.

Так, Том Бінгем характеризує цей принцип зазначає, що «усі особи та владні інститути в рамках держави – публічні чи приватні – повинні підкорятись публічно створеним законам, які набувають чинності (загалом) наперед і на основі яких публічно здійснюється правосуддя, вони також повинні мати змогу користуватися благами цих законів»³¹.

Узагальнюючи, Комісія приходить до висновку, що елементами верховенства права варто визнавати наступні складові:

- (а) законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права;
- (б) юридичну визначеність;

³⁰ Верховенство права: Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), схвалена на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25-26 березня 2011 року) / пер. С. Головатого. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* 2011. №10. С. 168-184. URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 01.06.2021).

³¹ Там само

(в) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;

(г) дотримання прав людини;

(г) заборона дискримінації та рівність перед законом³².

Всі ці складові діалектично поєднуються в єдиний принцип верховенства права. Відповідно, порушення хоча б однієї зі складових буде порушенням принципу верховенства права в цілому. Водночас кожна з вищевказаних тез є окремим самостійним принципом із характерним тільки їм змістом, яким потрібно приділити окрему увагу, втіливши кожен з них на рівні матеріального та процесуального законодавства тієї чи іншої держави.

Вже доконаним фактом є визнання міжнародною спільнотою доступу до правосуддя, як у його широкому, так і вузькому значенні, складовою принципу верховенства права. Широкий зміст даного поняття охарактеризований тим же Томом Бінгемом, який каже, що доступ до правосуддя необхідно розуміти у кількох значеннях: по-перше, йдеться про доступ до судів, щоб заявити вимоги стосовно благ, передбачених законом; по-друге, йдеться про те, що процедури в цих судах мають бути справедливими, а рішення в цих судах мають ухвалюватися на засадах незалежності та безсторонності³³.

Аналізуючи принцип доступу до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, варто першочергово виходити з того, що будь-яка фізична чи юридична особа має мати право на оскарження дій чи бездіяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, у разі, якщо мало місце порушення прав чи законних інтересів цієї особи. Тобто, необхідною передумовою здійснення правосуддя є сама наявність системи судів. Дана система має бути сформована з урахуванням інстанційності, предметної та територіальної юрисдикції суду. Крім цього, має бути наявна

³² Там само

³³ Там само.

чітка система підготовки та добору суддів, які мали б звершувати правосуддя в конкретній справі в тій чи іншій інстанції, в тому чи іншому регіоні держави.

В Україні дані умови створені та закріплені, зокрема на рівні Конституції України, Закону України «Про судоустрій та статус суддів» та всіх процесуальних кодексів України. Так, законодавцем закріплені положення про те, що судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом³⁴; суди України утворюють єдину систему³⁵; кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону³⁶.

Проте, на нашу думку, наявність розгалуженої системи судів України, побудованої з урахуванням інстанційності, предметної та територіальної юрисдикції є лише передумовою задоволення державою принципу доступу до правосуддя – складової принципу верховенства права. Звісно, за відсутності судів говорити про який би то не був доступ до суду неможливо, проте лише самого факту наявності такої системи недостатньо для втілення принципу доступу до правосуддя в реальність.

В огляді практики застосування державами принципу верховенства права «Рада Європи та Верховенство права», здійсненого 21 листопада 2008 року, зазначається, що роль судівництва є істотно важливою в державі, заснованій на верховенстві права. Судівництво є гарантом справедливості – основоположної цінності у державі, керованій правом³⁷. Дійсно, роль третьої гілки влади у суспільстві, що функціонує на основі права важко переоцінити,

³⁴ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

³⁵ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року №1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №31. Ст. 545.

³⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 року №4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №№9-10, 11-12, 13. Ст. 88.

³⁷ Верховенство права: Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), схвалена на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25-26 березня 2011 року) / пер. С. Головатого. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* 2011. №10. С. 168-184. URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)

(дата звернення: 01.06.2021).

оскільки нею покривається найбільш широка сфера суспільних відносин, причому як приватноправових (цивільний, господарський процес), так і в публічноправових (кримінальний, адміністративний процес). Функціональна судова гілка влади – це запорука захисту інтересів тих чи інших суб'єктів від порушень з боку як інших фізичних та юридичних осіб, так і держави в цілому.

Венеційська комісія відзначає, що справою першочергової ваги є те, щоб судівництво мало повноваження визначати, які закони є застосовними та вагомими щодо конкретної справи, вирішувати питання факту і застосовувати закон до фактичних обставин згідно з відповідною – тобто достатньо прозорою і передбачуваною – методологією тлумачення³⁸.

Ми можемо цілком спокійно казати, що в Україні така методологія у судів наявна та результат того чи іншого судового рішення буде передбачуваним в тій чи іншій мірі. Такий ефект досягається, в першу чергу, за рахунок практики Верховного Суду, який, зокрема, здійснює тлумачення окремих проблемних питань правозастосування законодавчо встановлених норм. Важливим елементом зрозумілості механізму здійснення правосуддя в Україні є також той факт, що обов'язковим для України є обов'язковим виконання рішення Європейського суду з прав людини³⁹. Це зумовлює два серйозних наслідки для захисту прав та свобод в Україні: по-перше, це додаткова можливість захистити свої права у разі їх порушення за умови неможливості їх захисту судами України, по-друге, це можливість посилатися на практику Європейського суду з прав людини як національним судам при прийнятті рішень, так і сторонам при аргументації своєї позиції в суді та здійсненні змагального процесу.

³⁸ Верховенство права: Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), схвалена на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25-26 березня 2011 року) / пер. С. Головатого. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* 2011. №10. С. 168-184. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 01.06.2021).

³⁹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 року № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. №30. Ст. 260.

Доступ до правосуддя також проявляється в тому, що суд при прийнятті рішень має діяти незалежно та безсторонньо. За Томасом Картером, незалежність означає, що судівництво є вільним від зовнішнього тиску і не контролюється іншими гілками влади, особливо виконавчою. Ця вимога є невід'ємною частиною основоположного демократичного принципу поділу влади. Судді не повинні зазнавати політичного впливу чи маніпуляції⁴⁰. Безсторонність означає, що судівництво, навіть за зовнішніми ознаками, не видається упередженим щодо результату справи. Незалежність та неупередженість суду гарантується, зокрема, статтею 21 Кримінального процесуального кодексу, а саме те що «кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом»⁴¹ та частиною 1 статті 2 Цивільного процесуального кодексу, де зокрема зазначається про те, що «завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ»⁴².

Істинна незалежність суду від інших гілок влади, сторонніх фізичних та юридичних осіб та корупційних ризиків має базуватися на низці гарантій, таких як матеріальне забезпечення суддів, його незалежність та недоторканість, незмінюваність тощо.

Так, статтею 48 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» закріплено те, що суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання. Суддя здійснює правосуддя на основі Конституції і законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права. Втручання у діяльність судді щодо

⁴⁰ Верховенство права: Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), схвалена на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25-26 березня 2011 року) / пер. С. Головатого. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* 2011. №10. С. 168-184. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 01.06.2021).

⁴¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 року №4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. №№9-10, 11-12, 13. Ст. 88.

⁴² Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. №№40-41, 42. Ст. 492.

здійснення правосуддя забороняється і має наслідком відповідальність, установлену законом⁴³.

Серед переліку гарантій незалежності судді частина 5 вищезгаданої статті наводить наступні:

- (а) особливий порядок його призначення, притягнення до відповідальності, звільнення та припинення повноважень;
- (б) недоторканість та імунітет судді;
- (в) незмінюваність судді;
- (г) порядок здійснення правосуддя, визначений процесуальним законом, таємниця ухвалення судового рішення;
- (д) заборона втручання у здійснення правосуддя;
- (е) відповідальність за неповагу до суду чи судді;
- (є) окремий порядок фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів, установленим законом;
- (ж) належне матеріальне та соціальне забезпечення судді;
- (и) функціонування органів суддівського врядування та самоврядування;
- (і) визначені законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту;
- (ї) право судді на відставку⁴⁴.

Крім цього, неодмінною умовою здійснення належного доступу до правосуддя є справедливість та відкритість судового провадження, а також його розумний строк. Незважаючи на те, що категорія розумного строку здійснення правосуддя є оціночною та може варіюватися в залежності від виду судочинства та складності справи, загальний бажаний результат – здійснення правосуддя, водночас в максимально короткі строки і достатність цього часу для всестороннього дослідження, зокрема, доказів.

⁴³ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року №1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. №31. Ст. 545.

⁴⁴ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року №1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. №31. Ст. 545.

Визначення поняттю розумного строку дано, зокрема, на рівні статті 121 Цивільного процесуального кодексу України, де вказується, що по-перше, «суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій», а по-друге, «строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства»⁴⁵. Аналогічне положення ми зустрічаємо на рівні статті 114 Господарського процесуального кодексу України стосовно господарського судочинства⁴⁶. У свою чергу поняттю «розумний строк» дано й на рівні пункту 11 частини 1 статті 4 Кодексу адміністративного судочинства України: «розумний строк – найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах»⁴⁷. Має вираження обов'язковість здійснення судового розгляду справи упродовж розумного строку і на рівні статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де вказується, що «кожен має право на судовий розгляд своєї справи упродовж розумного строку»⁴⁸.

Питання розумності процесуальних строків було проаналізовано в Постанові Пленуму Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 11 від 17.10.2014 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення», зокрема визначені критерії визнання строку розумним. Так, за п. 4 Постанови, критеріями для визначення розумності строків під час кримінального провадження є складність кримінального провадження; поведінка учасників кримінального

⁴⁵ Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №№40-41, 42. Ст. 492.

⁴⁶ Господарський процесуальний кодекс України: Кодекс України від 06.11.1991 року № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №6. Ст. 56.

⁴⁷ Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України від 06.07.2005, № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №№35-36, 37. Ст. 446.

⁴⁸ Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04.11.1950 року. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.06.2021).

провадження; спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень⁴⁹.

В той же час п. 7 Постанови каже, що строки розгляду справи не можуть вважатися розумними, якщо їх порушено через зайнятість судді в іншому процесі, призначення судових засідань із великими інтервалами, затягування з передачею справи з одного суду до іншого у встановлених законом випадках, безпідставне задоволення необґрунтованих клопотань учасників процесу, що спричинило відкладення розгляду справи на тривалий час, відкладення справи через її неналежну підготовку до судового розгляду, невжиття заходів щодо недопущення недобросовісної поведінки учасників справи тощо, оскільки наведені причини свідчать про низький рівень організації судочинства та безвідповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків⁵⁰.

Наступним пунктом Венеційська комісія визначає складовою принципу доступності правосуддя те, що повинна принаймні існувати визнана, організована та незалежна правнича професія, яка готова та *de facto* (фактично) спроможна надавати юридичні послуги і законом уповноважена на це⁵¹.

В Україні представниками такої юридичної професії є адвокати, які в Україні мають право представляти особу в суді. Так, за статтею 131-2 Конституції України, встановлено, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Незалежність адвокатури гарантується. Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської

⁴⁹ Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 року № 11. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text> (дата звернення: 01.06.2021).

⁵⁰ Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 року № 11. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text> (дата звернення: 01.06.2021).

⁵¹ Верховенство права: Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), схвалена на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25-26 березня 2011 року) / пер. С. Головатого. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* 2011. №10. С. 168-184. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 01.06.2021).

діяльності в Україні визначаються законом. Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення⁵².

Діяльність адвокатури в Україні регламентується Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», основні засади роботи якої зазначені в статті 1 Закону: «адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів»⁵³.

Логічно продовжуючи аналіз доступності правосуддя Венеційська комісія також вказує на те, що позаяк правосуддя має бути доступним і для тих, кому це не по кишені, то в разі необхідності повинно бути забезпечено надання безоплатної правової допомоги.

Звичайно, що вищезазначені положення не могли не знайти своє логічне місце в українському законодавстві, зважаючи на те, що Україна в статті 1 Основного Закону визнається соціальною державою. Зокрема, стаття 59 Конституції України закріплює той факт, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав⁵⁴.

Надання безоплатної правової допомоги в Україні здійснюється на підставі Закону України «Про безоплатну правову допомогу», де їй дається визначення, здійснюється поділ на первинну та вторинну та здійснюється регламентація виплати нагороди адвокатам за надання цих послуг з Державного бюджету України. Так, безоплатна правова допомога – правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за

⁵² Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

⁵³ Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 року № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №27. Ст. 282.

⁵⁴ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел⁵⁵.

Не менш важливим для втілення принципу доступності правосуддя Венеційська комісія визнає й сторону обвинувачення в судовому процесі. Так, понад те, має існувати установа чи організація – як певний обвинувач, яка до певної міри має бути теж незалежною від виконавчої влади і яка забезпечує, щоб порушник закону – навіть коли потерпілі не заявляють про це – постав перед судом⁵⁶.

Ця сфера суспільних відносин та гарантій доступності до правосуддя, які попередні регламентується на рівні Конституції України та спеціальних законів, які детально регламентують діяльність органу, призначеного для здійснення обвинувачення у судовому засіданні – прокуратури.

Відповідно до статті 1311 Конституції України, в Україні діє прокуратура, яка здійснює:

(а) підтримання публічного обвинувачення в суді;

(б) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;

(в) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом. Організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом. Прокуратуру в Україні очолює Генеральний прокурор, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Президент України⁵⁷.

⁵⁵ Про безоплатну правову допомогу: Закон від 02.06.2011 року № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №51. Ст. 577.

⁵⁶ Верховенство права: Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), схвалена на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25-26 березня 2011 року) / пер. С. Головатого. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* 2011. №10. С. 168-184. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 01.06.2021).

⁵⁷ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

Спеціальним законом, який регламентує діяльність прокуратури в Україні є Закон України «Про прокуратуру». Оскільки метою цієї статті не є характеристика всієї системи прокуратури в Україні, заостримо увагу тільки на загальних засадах діяльності прокуратури. Так, за статтею 3 Закону України «Про прокуратуру», діяльність прокуратури ґрунтується на засадах:

- (а) верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю;
- (б) законності, справедливості, неупередженості та об'єктивності;
- (в) територіальності;
- (г) презумпції невинуватості;
- (д) незалежності прокурорів, що передбачає існування гарантій від незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прокурора щодо прийняття ним рішень при виконанні службових обов'язків;
- (е) політичної нейтральності прокуратури;
- (є) недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади;
- (ж) поваги до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження у порядку, передбаченому процесуальним законом;
- (з) прозорості діяльності прокуратури, що забезпечується відкритим і конкурсним зайняттям посади прокурора, вільним доступом до інформації довідкового характеру, наданням на запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання;
- (и) неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки⁵⁸.

Останнім за списком, але не за значенням принципом Європейська комісія «За демократію через право» визнає належне виконання судових рішень: «насамкінець, судові рішення мають бути ефективно виконані і не повинно

⁵⁸ Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 року № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №№2-3. Ст. 12.

існувати можливості (окрім надзвичайно виняткових випадків) переглядати остаточне судове рішення (дотримання принципу *res judicata*)»⁵⁹.

В Україні виконання судових рішень знайшло свій вираз в понятті «виконавче провадження». Так, за статтею 1 Закону України «Про виконавче провадження» – виконавче провадження як завершальна стадія судового провадження і примусове виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб) – це сукупність дій визначених органів і осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень і проводяться на підставах, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією України, цим Законом, іншими законами та нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до цього Закону, а також рішеннями, які відповідно до цього Закону підлягають примусовому виконанню⁶⁰.

Обов'язок виконання судових рішень статтею 5 Закону України «Про виконавче провадження» покладений на органи державної виконавчої служби (державних виконавців) та у передбачених цим Законом випадках на приватних виконавців, правовий статус та організація діяльності яких встановлюються Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»⁶¹.

Дійсно, без можливості забезпечення виконання судового рішення всі попередні етапи судового процесу втрачають свій сенс, оскільки кінцевий результат – встановлення справедливості та захист прав фізичних та юридичних осіб так і не буде здійснений.

В цьому і відображається діалектична єдність принципу доступу до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами. Як принцип верховенства права може бути втілений в життя за умови дотримання всіх його складових, так і принцип доступу до правосуддя не має

⁵⁹ Верховенство права: Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), схвалена на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25-26 березня 2011 року) / пер. С. Головатого. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* 2011. №10. С. 168-184. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 01.06.2021).

⁶⁰ Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 року № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. №30. Ст. 542.

⁶¹ Там само.

місця в правовому полі держави за умови відсутності хоча б одного з його елементів. Більше того, неможливо визначити більш чи менш важливі складові принципу доступу до правосуддя, оскільки вони є рівновіддаленими один від одного і такими ж залежними. Так, вбачається неможливим змагальність судового процесу як без професійних службовців, які здійснюють державне обвинувачення – прокурорів, так і без правозахисників – адвокатів.

Отже, підсумувавши вищевикладене, приходимо до наступних висновків. По-перше, доступ до правосуддя є невід’ємним елементом принципу верховенства права. Говорити про його важливість – це обговорювати важливість принципу верховенства права в цілому, адже без застосування принципу доступу до правосуддя застосування ширшого принципу верховенства права неможливо. Вони знаходяться в діалектичній і неперервній єдності одне з одним.

По-друге, за змістом доповіді Європейської комісії «За демократію через право» ми можемо виділити наступні елементи принципу доступу до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами:

- (а) право оскаржувати дії, які порушують права та законні інтереси фізичних та юридичних осіб,
- (б) наявність розгалуженої мережі судів, які діють з урахуванням інстанційності, предметної та територіальної підсудності,
- (в) існування прозорості та передбачуваної методології тлумачення,
- (г) незалежність та безсторонність суду,
- (д) відкритість та справедливість судового провадження,
- (е) розумність строків прийняття рішень,
- (є) функціонування адвокатури та можливості надання безоплатної правової допомоги,
- (ж) функціонування прокуратури,
- (и) неухильне виконання судових рішень усіма фізичними та юридичними особами, а також державою.

По-третє, проаналізовано відповідність українського законодавства вищевказаним складовим принципу доступу до правосуддя. В цілому національне законодавство відповідає тим вимогам, які встановлює суспільство для реалізації судочинства в Україні, проте залишається проблемним питання реалізації встановлених законодавчих положень на практиці у кожному окремо взятому судовому засіданні незалежно від становища сторін процесу, території на якій він здійснюється та інстанції.

АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Аналіз корупційних ризиків у контексті доступу до правосуддя в Україні

Сфера правосуддя та діяльності судів з вирішення спорів та розгляду справ, серед іншого, піддається впливу корупції та має корупційні ризики. А тому наявність на практиці злочинів, вчинених з мотивів отримання особистої вигоди чи задоволення особистих потреб шляхом зловживання службовим становищем, у сфері правосуддя, не є новинкою. Варто відзначити, що на думку Л.М. Москич та С.В. Гладій, такі правопорушення можуть скоюватись не лише посадовими особами, а й іншими учасниками справи та процесу^{62,63}, хоч і не лежить в площині корупції службових осіб у сфері правосуддя. Як приклад, скоювати корупційні правопорушення можуть сторони, свідки, експерти, службові особи інших державних установ, залучені до судового процесу, що слугує перешкодою для неупередженого та незалежного розгляду справи судом та отримання необхідного судового захисту⁶⁴.

⁶² Москич Л.М. Корупційні детермінанти в судовій системі України / Л.М. Москич. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. №3. С.153-162.

⁶³ Гладій С.В. До питання запобігання корупції в судовій сфері / С.В. Гладій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Випуск 28. Том 3. С. 147-150.

⁶⁴ Ландіна А.В. Вплив корупції на доступ до правосуддя / А.В. Ландіна. *Доступ до правосуддя у контексті судової реформи : матер. Загальнонац. юр. форуму (м. Севєродонецьк, 25.05.2018 р.)*. Київ. 2018. С. 233.

Аналіз положень нормативно-правової бази та чинного законодавства, зокрема Законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про запобігання корупції», «Про Вищу раду правосуддя», Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого рішенням Ради суддів України №25 від 02.04.2015 р. та актів процесуального законодавства (в т.ч., Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, Господарського процесуального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України), дає змогу нам зробити висновок про недосконалість правового регулювання попередження корупційних ризиків у відправленні правосуддя судами. Так, для прикладу, процесуальне законодавство встановлює пряму заборону на зловживання процесуальними правами у ході розгляду справи. Однак, варто відмітити, що сторони, учасники справи вдаються до навмисного затягування судового процесу шляхом подання однотипних заяв та клопотань, що, в деяких випадках, в принципі нівелює принцип розумності строків розгляду справи, що може створювати ґрунт для подальшого упередженого чи несправедливого вирішення спору.

Окрім цього, встановлені нормативні вимоги для суддів та процедура їх добору є дещо необ'єктивною, що перешкоджає кадровому укомплектуванню судів різних інстанцій та, за рахунок збільшення навантаження на суддів, також таким чином затягує час розгляду спорів. Також практика роботи судів показує, що має місце непряме втручання у роботу автоматизованої системи документообігу суду шляхом порушення передумов права на позов (т.зв. «обману» системи).

Необхідно відмітити, що в рамках міжнародного співробітництва України, міжнародні організації та незалежні експерти проводять власні дослідження та надають свої висновки органам державної влади для аналізу та впровадження відповідних змін до чинного законодавства. Так, експерт з питань судової реформи д-р Вікторія Дженнет провела відповідне дослідження, де навела вичерпний перелік наявних корупційних ризиків, їх

передумов, причин та наслідків, ґрунтуючись, зокрема, на постулатах та принципах, усталених в Європейському Союзі, та загальноприйнятих в державній практиці. Слід відзначити, що у наведеному дослідженні було висвітлено питання розумності строків перевірки суддів під час добору, забезпеченні їх незалежності у провадженні власної діяльності, їх професійному навчанні, формальному та реальному контролі за їх активами, інтересами та дотриманням етики, оцінювання їх роботи. Не оминається і робота системи розподілу та управління судовими справами – ЄСІТС (Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система)⁶⁵.

Також варто відзначити як корупційний ризик створення закритих (замкнених) суддівських мереж. Як зазначає у енциклопедія «Georgia (Country)» Tetiana Kostiuchenko, “informal networks are based on reciprocity and obligations, and the idea that mutual help will be given when there is trouble is assumed”⁶⁶ (неформальні мережі засновані на взаємності та зобов'язаннях, а також думці, що взаємна допомога буде надана, коли виникне проблема – переклад автора).

І це твердження має дві сторони. Позитивну, яка полягає у тому, що така підтримка, як зазначають у енциклопедії «Social Support» Anabel Quan-Haase & Jill McTavish «can serve as a means to lower stress and improve the quality of life»⁶⁷ (може слугувати засобом зниження стресу та покращення якості життя – переклад автора). І негативну, в якій їх взаємність і зобов'язання несуть негативний вплив для суспільства, а слова «коли виникне проблема» можна прирівняти до умовних слів «коли почнеться кримінальне переслідування» наприклад.

Тож можна припустити, що існують випадки, коли для того, щоб досягти успіху (а іноді і щоб просто вижити), людина змушена прагнути до членства в

⁶⁵ Корупційні ризики останніх реформ у судовій системі України : дослідження / предст. відп. за контракт: О. Піскун. Програма реформування сектору юстиції USAID «Нове правосуддя» («Нове правосуддя») 2017. 50 с. URL:

https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/NJ_Judicial_Corruption_Risks_Report_2017_UKR-1.pdf (дата звернення: 03.06.2021 р.).

⁶⁶ Kostiuchenko T., Georgia (Country), 319

⁶⁷ Quan-Haase A. & McTavish J., Social Support, 796

певній мережі. Якщо ти хочеш бути впливовим суддею – ти маєш ходити в лазню з іншими впливовими суддями, якщо хочеш стати суддею Верховного Суду – обідай з членами Вищої ради правосуддя. В таких випадках безпосередньо «зв'язки» перестають бути первинними, тобто такими, з яких починався твій «успіх», адже люди шукають необхідні «зв'язки» під певний «успіх», який є бажаним для них і який тепер стає первинним.

Можна зробити однозначний висновок, що теза про те, що наявність закритої мережі зв'язків між суддями веде до більших корупційних ризиків, є правильною. Можу припустити, що для боротьби з корупцією та соціальною нерівністю слід, по-перше, не допускати утворення однорідних мереж, у тому числі суддівських, а по-друге, аналізувати зміст зв'язків існуючих мереж. Особливо йдеться про мережі підвищеного ризику, такі як політичні та бізнесові, і звичайно владні.

Цікаво також дослідити взаємозв'язок корупції з рівнем якості правосуддя. У статті «Вибірчі системи VS економічне зростання: чи допомагає демократія ставати державам багатшими»⁶⁸ дослідники намагаються відповісти як саме пов'язані демократія та економічне зростання. На певному етапі вони дають наступну відповідь: «демократизація є наслідком зростання економіки (до того ж вона може і прискорювати зростання, і сповільнювати). Зростання економіки є наслідком демократизації. Обидва явища є наслідками інших фундаментальних чинників (серед них може бути суспільна модернізація, культура, релігія тощо)». Чи можна дійти аналогічного висновку, якщо порівнювати правосуддя та корупцію і стверджувати, що розвиток правосуддя є наслідком зменшення корупції? На нашу думку однозначно ні. А от щодо того, що обидва явища є наслідками інших фундаментальних чинників можна повністю погодитися. При цьому, такі

⁶⁸ Вибірчі системи VS економічне зростання: чи допомагає демократія ставати державам багатшими. Ціна держави - проект CASE Україна : веб-сайт. URL: <https://cost.ua/722-vyborchi-systemy-vs-ekonomichne-zrostannya-chy-dopomahaye-demokratiya-stavaty-derzhava-m-bahatshymu/> (дата звернення: 05.06.2021 р.).

чинники як суспільна модернізація, культура, релігія тощо впливають як на правосуддя і економічне зростання, так і на корупцію.

У іншій статті «Корупція і конфлікт: тісний взаємозв'язок»⁶⁹ дослідники стверджують, що дуже часто саме корупція ставала головним чинником, який призводив до військових конфліктів, державних переворотів, вторгнення одних держав до інших тощо. Саме тому не дивно, що країни-члени НАТО вимагають від України рішучих дій, спрямованих на подолання корупції, у тому числі в системі правосуддя, перед тим як надати такий бажаний для нас План дій щодо членства в цій організації.

Як зазначала керуючий директор Transparency International Патріція Мореїра, «корупція руйнує демократію, утворюючи порочне коло, де корупція підриває демократичні інститути, натомість, у свою чергу, слабкі інститути менш здатні контролювати корупцію»⁷⁰. З цим, звичайно важко не погодитися. Але ми би могли сказати і протилежно інакше: авторитаризм руйнує антикорупцію, утворюючи порочне коло, де авторитаризм підриває антикорупційні інститути (у тому числі в системі судової влади), натомість, у свою чергу, слабкі інститути менш здатні контролювати авторитаризм. Таким чином, я хочу показати, що хоч слова директора ТІ і правильні, не можна точно стверджувати, що саме корупція є фактором, а правосуддя – змінною.

На мою думку, не можна стверджувати і те, що рівні корупції і якості правосуддя є абсолютно оберненозалежними показниками. Історія розвитку держав доводить, що не завжди буває, що при розвитку правосуддя одразу зменшується корупція і навпаки. Після прочитання роботи Аліни Мунгу-Піпіді «Controlling Corruption Through Collective Action»⁷¹ можна

⁶⁹ МакЛакен К. Корупція і конфлікт: тісний взаємозв'язок / К. МакЛакен. НАТО Ревю : веб-сайт. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2018/12/06/korupsiya-konflkt-tsnij-vzamosvvyazok/index.html> (дата звернення: 05.06.2021 р.).

⁷⁰ Корупція підсилює кризу демократії в світі – Transparency International. Трансперенсі Інтернешнл Україна : веб-сайт. URL: <https://ti-ukraine.org/news/korupsiya-pidsylyuye-kryzu-demokratiyi-v-sviti-transparency-international/> (дата звернення: 05.06.2021 р.).

⁷¹ Mungiu-Pippidi A. Controlling Corruption Through Collective Action / A. Mungiu-Pippidi. *Journal of Democracy*. 2013/ Vol. 24. No. 1. Pp. 101-115. URL https://www.researchgate.net/publication/290889362_Controlling_Corruption_Through_Collective_Action (request date: 06/05/2021).

зрозуміти, що іноді на початку розвитку демократій, правосуддя та свободи слова - рівень корупції навіть збільшується. На це впливає низка причин: розвиток свободи слова сприяє тому, що корупцію стають викривати більше і частіше; громадяни стають більш нетерпимими до корупції через збільшення її несприйняття; зрештою і розуміння корупції змінюється – те, що раніше не ідентифікували як корупції, сьогодні стає протиправним.

Дійсно, державам, які стали на шлях розвитку правосуддя, слід бути готовим до «шокової терапії» від зростання рівня корупції на перших етапах. Це можна порівняти з людиною, яка лише щойно отримала якісний зір. Навколо можна побачити не тільки прекрасне, але і гори сміття, які слід прибрати. Цей момент, на жаль, часто можуть використати у своїх цілях корупціонери та інші особи, не зацікавлені у розвитку правосуддя. Вони стверджуватимуть, що розвиток судової влади та антикорупційних інституцій не сприяють зниженню рівня корупції. Так само було в Україні в перші роки роботи Вищого антикорупційного суду, Національного антикорупційного бюро, антикорупційної прокуратури та Національного агентства із запобігання корупції. В такі моменти країнам важливо не зупинитися і продовжувати свій шлях, адже надалі рівень корупції неодмінно знижуватиметься.

Таким чином, зв'язок між корупцією та правосуддям не просто є, ці поняття є протилежностями одного цілого. І тому не можна точно сказати, яке саме явище впливає на інше, адже вони впливають один на одне одночасно. Нам всім на рівні держав на рівні власної свідомості потрібно одразу і боротися з корупцією і розвивати правосуддя. Не можна займатися лише чимось одним і сподіватися на позитивний результат. Боротьба з корупцією без розвитку правосуддя не призведе ні до економічного зростання, ні до забезпечення верховенства права, ні до свободи слова. Така ж ситуація буде і при розвитку правосуддя без боротьби з корупцією.

З огляду на вищезазначене, наявність корупційних ризиків, може становити реальну перешкоду у реалізації права на судовий захист та доступу осіб до

правосуддя. Для перешкодження поширенню явища корупції необхідний комплексний підхід, який включає в себе такі заходи, як цілковита зміна свідомості осіб, які толерантно чи терпимо ставляться до фактів корупції та такого явища в цілому, формування громадянської культури громадян, реалізація державними інституціями стратегічних та політичних планів щодо попередження нових проявів корупції та боротьби з ними, реалізація таких ґрунтовних принципів права, як прозорість, публічність та гласність і т.ін. Однак, необхідно зазначити, що держава поступово реалізує політику у сфері попередження корупційних правопорушень, зокрема в судовій системі. Серед іншого, варто відзначити створення та діяльність Вищого антикорупційного суду України, Національного агентства з питань запобігання корупції тощо. Серед основних конкретних корупційних ризиків, що виникають у розрізі доступу до правосуддя, слід відзначити прояв хабарництва, політичного впливу та тиску на судову систему, зловживання повноваженнями (в т.ч. процесуальне), конфлікт інтересів, втручання в автоматизовану систему розподілу справ тощо.

Аналіз соціальної нерівності у контексті доступу до правосуддя в Україні

Серед проблем, які ми можемо віднести до сфери соціальної доступності правосуддя, зокрема, територіальна доступність суду, питання обґрунтованості розміру судового збору та доступ до інформації про суд, можливість отримати первинну та вторинну безоплатну правову допомогу.

Право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб є конституційним правом особи, яке закріплене на рівні ст. 55 Конституції України⁷². По-суті, це є втіленням на національному рівні права на

⁷² Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

справедливий та публічний розгляд справи у суді, закріпленого статтею 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод⁷³, якою керується у своїй діяльності Європейський суд з прав людини.

Крім цього, розділом VIII Конституції України встановлено загальні конституційні принципи здійснення правосуддя в Україні. Так, це здійснення правосуддя виключно судами, територіальність та спеціалізація судів⁷⁴. Роз'яснення права особи на захист свого порушеного або оспорюваного права чи законного інтересу, а також вказаних принципів, як складових більш широкого принципу доступу до правосуддя було неодноразово здійснено органом конституційного контролю в Україні – Конституційним Судом України.

Проаналізувавши висновки наведені в них ми зможемо більш повно зрозуміти механізм реалізації принципу доступу до правосуддя в контексті соціальної доступності.

Так, рішенням Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 року № 6-зп/1997 роз'яснено, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемлюють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді⁷⁵. Тлумачачи це рішення, ми приходимо до висновку, що особа незалежно від свого соціального статусу має конституційне право звернутися до суду за

⁷³ Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04.11.1950 року. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 05.06.2021).

⁷⁴ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

⁷⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) : Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1997 року №6-зп/1997. *Офіційний вісник України*. 2003. №28. Ст. 1377.

захистом свого права до суду, незалежно від соціального статусу особи чи правового статусу установи, підприємства чи організації, яка таке право порушила.

Всезагальність цього права підтверджується і рішенням Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9-зп/1997, де вказується, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод.

Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене⁷⁶.

Звичайно, не потрібно ототожнювати право на звернення до суду за захистом свого порушеного або оспорюваного права із обов'язком суду прийняти рішення на користь особи, яка за таким захистом звернулася. А, проте, саме в цій деталі ховається та соціальна несправедливість, яка має місце в судочинстві України сьогодні.

Так, неодноразово відсутність коштів у особи, чиє право було порушено, для отримання якісної правничої допомоги ставала на заваді втіленню мети будь-якого судочинства в Україні – встановлення справедливості та відновлення порушеного права чи законного інтересу.

Проте, ми не можемо говорити про те, що держава не забезпечує потреби незахищених прошарків населення правовою допомогою, питання виникає тільки стосовно рівня правників, які такі послуги надають та якості наданих послуг.

⁷⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) : Рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 року №9-зп. *Офіційний вісник України*. 1998. №1. Ст. 25.

Статтею 59 Конституції України встановлено, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав⁷⁷.

Цим спеціальним законом є Закон України «Про безоплатну правову допомогу», яким дійсно надається можливість отримати первинну та вторинну правову допомогу за умови дотримання встановлених вимог. Так, якщо право на отримання первинної правової допомоги мають право усі особи, які перебувають під юрисдикцією України, то на отримання вторинної допомоги безоплатно мають право тільки ті категорії осіб, які прямо встановлені статтею 14 Закону⁷⁸.

Наприклад, право на безоплатну вторинну правову допомогу мають особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також особи з інвалідністю, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб⁷⁹.

Ще однією перешкодою для доступу широкого кола осіб до правосуддя, однозначно є сплата судового збору в порядку та в розмірах встановлених Законом України «Про судовий збір». Так, під судовим збором розуміється збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених цим Законом. Судовий збір включається до складу судових витрат⁸⁰. Детальніше тема доступу до правосуддя в контексті сплати судового збору буде розкрита у наступному підрозділі

⁷⁷ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

⁷⁸ Про безоплатну правову допомогу: Закон від 02.06.2011 року № 3460-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. №51. Ст. 577.

⁷⁹ Там само

⁸⁰ Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 року № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. №14. Ст. 87.

Звернути увагу також хотілося б і на територіальну доступність суду. Як було сказано вище, система судів в Україні будується за принципом територіальності, з тією метою, щоб навіть жителі віддалених населених пунктів могли отримати доступ до правосуддя в українських судах. В Україні сформовано достатньо розгалужену систему загальних судів. По-суті, саме на ці суди покладено більшою мірою вирішення проблем для соціально незахищених людей. А, проте, якщо ми розглянемо це питання з точки зору адміністративних судів, то тут не все так однозначно. Так, Указом Президента України «Про ліквідацію апеляційних адміністративних судів та утворення апеляційних адміністративних судів в апеляційних округах» № 455/2017 від 29 грудня 2017 року було ліквідовано низку апеляційних адміністративних судів та створено окружні апеляційні адміністративні суди, юрисдикція яких поширюється на 2 і більше області, що не свідчить про реальну територіальну доступність суду⁸¹.

Досить цікава ситуація виникла із спеціалізованими судами України, зокрема, Вищим судом з питань інтелектуальної власності. Однією з перших проблем, що виникла з початком функціонування цього спеціалізованого суду стала його територіальна віддаленість для більшості пересічних громадян.

Конституційний Суд у рішенні від 12.07.2011 №9-рп/2011 наголошує, що принцип територіальності забезпечує територіальне розмежування компетенції судів загальної юрисдикції й зумовлений потребою доступності правосуддя на всій території України⁸².

Проговорити поняття «доступ до суду» також варто і у іншому контексті. Поруч із вищевказаним розумінням цього поняття, як доступності всього

⁸¹ Про ліквідацію апеляційних адміністративних судів та утворення апеляційних адміністративних судів в апеляційних округах : Указ Президента України від 29.12.2017 року №455/2017. *Офіційний вісник України*. 2018. №5. Ст. 207.

⁸² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 54 народних депутатів України та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про судоустрій і статус суддів", Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України* (щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції) : Рішення Конституційного Суду України від 12.07.2011 року №9-рп/2011 (справа №1-12/2011). *Офіційний вісник України*. 2011. №60. Ст. 2418.

спектру юридико-правових механізмів при зверненні до суду, існує також потреба забезпечити інклюзивний доступ до будівлі суду, враховуючи той факт, що, по-перше, суд досліджує докази безпосередньо, а показання учасників кримінального провадження – усно⁸³, а, по-друге, учасниками справи, як було вказано вище, може бути будь-яка особа, в тому числі й особа з інвалідністю.

Права особи на інклюзивне середовище, в тому числі й доступ до адміністративних споруд, судів, захищаються Законом України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»⁸⁴. Не можуть не тішити повідомлення судів про виконання вказаної норми, а також норм Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, які серед іншого зазначають на рівні статті 13 Конвенції, що держави-учасниці зобов'язані забезпечувати людям з інвалідністю нарівні з іншими ефективний доступ до правосуддя, зокрема передбачаючи процесуальні та відповідні вікові корективи, які полегшують виконання ними своєї ефективної ролі прямих і опосередкованих учасників, у тому числі свідків, на всіх стадіях юридичного процесу, зокрема на стадії розслідування та інших стадіях попереднього провадження. Щоб сприяти забезпеченню людям з інвалідністю ефективного доступу до правосуддя, держави-учасниці зобов'язані сприяти належному навчанню осіб, які працюють у сфері здійснення правосуддя, зокрема в поліції та пенітенціарній системі⁸⁵.

Це прямо кореспондує основним засадам судочинства в Україні, встановленим Законом України «Про судоустрій та статус судів», де вказується, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також

⁸³ Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 року №4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №№9-10, 11-12, 13. Ст. 88.

⁸⁴ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.04.1991 року №875-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. №21. Ст. 252.

⁸⁵ Про права осіб з інвалідністю: Конвенція ООН від 13.12.2006 року. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 05.06.2021).

міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України⁸⁶.

Крім цього, стаття 9 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» передбачає те, що правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. Суд створює такі умови, при яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, передбачених процесуальним законом⁸⁷.

Проте, найбільш цінним у цьому випадку є той факт, що ці цілі дійсно виконуються судами України. Так, Київський апеляційний суд повідомляє про належне забезпечення можливістю кожній людині відчувати себе повноцінним членом суспільства та сповна користуватися соціальною інфраструктурою приміщення Київського апеляційного суду⁸⁸.

Водночас, Житомирським окружним адміністративним судом встановлено положення про забезпечення рівного доступу людей з інвалідністю та іншими маломобільними групами населення у Житомирському окружному адміністративному суді, на підставі якого забезпечується доступ до суду незалежно від соціального статусу сторін процесу⁸⁹.

Актуалізацією проблеми забезпечення доступу маломобільних груп населення до суду займається також і ряд громадських організацій. Так, за результатами проведеного аналізу і аналітичного звіту, підготовленого регіональним громадським благодійним фондом «Право і Демократія», для

⁸⁶ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року №1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №31. Ст. 545.

⁸⁷ Там само

⁸⁸ Інклюзивна доступність. Київський апеляційний суд : веб-сайт. URL: <http://www.kas.gov.ua/?p=12168> (дата звернення: 05.06.2021).

⁸⁹ Положення про забезпечення рівного доступу людей з інвалідністю та іншими маломобільними групами населення у Житомирському окружному адміністративному суді. Судова влада України. Житомирський окружний адміністративний суд : веб-сайт. URL: <https://adm.zt.court.gov.ua/sud0670/20/2/> (дата звернення: 05.06.2021).

забезпечення рівного доступу людей з інвалідністю до правосуддя було запропоновано:

для забезпечення архітектурної доступності (а) облаштувати місця для паркування автомобілів людей з інвалідністю поблизу входу в приміщення суду та розмістити відповідні знаки; (б) облаштувати будівлі судів відповідно до вимог державних будівельних норм пандусом з поручнями; (в) понизити бордюрні плити тротуару на прилеглий до суду території; (г) встановити кнопку виклику персоналу (охорони), що дало б можливість забезпечити зручний доступ до вікна прийому та видачі документів, інформаційного кіоску, стендів з довідковою інформацією тощо;

для забезпечення інформаційної доступності: (а) забезпечувати обов'язкову участь при розгляді справ, сторонами в яких є особи з вадами слуху, перекладача жестової мови, який має відповідний документ, що засвідчує кваліфікацію такого перекладача; (б) запровадити в суді посаду «помічника людини з інвалідністю», до обов'язків якого буде входити надання допомоги людям з інвалідністю при ознайомленні з документами, супроводження особи з інвалідністю в приміщенні суду, допомога при написанні заяв, клопотань або інших процесуальних документів; (в) дублювати судову інформацію рельєфно-крапковим шрифтом (шрифтом Брайля) на відповідній табличці, встановити позначки на перилах з вказівкою поверху будівлі;

для забезпечення правової доступності (а) забезпечити широке інформування громадян з інвалідністю про правові можливості захисту прав та інтересів у судових інстанціях, розміщення актуальної інформації про роботу суду на веб-сторінці суду, можливість особи ознайомитись з законодавством у аудіо форматі на веб-сторінці судової влади; (б) запровадити дієвий механізм для надання безоплатної правової допомоги адвокатами людям з інвалідністю; (в) передбачити процесуальну можливість

розгляду справи за місцем проживання людини з інвалідністю шляхом встановлення права на подання позову за місцем її проживання⁹⁰.

Підсумовуючи вищесказане, необхідно звернути увагу на те, що забезпечення реальної, а не декларативної, доступності осіб до суду та реалізації їх права на справедливий суд є показником стабільності суспільних процесів та прогнозованості результату звернення до суду за правовим захистом, незалежно від того який соціальний стан учасників судового процесу. Втілення на практиці кожного з компонентів права на доступ особи до суду зміцнюватиме довіру до суду в державі в цілому.

Аналіз доступу до правосуддя в контексті сплати судових зборів

Згідно статті 8 Конституції України, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується⁹¹. Водночас право на звернення громадянина до суду не є абсолютним та безумовним. Законом України «Про судовий збір»⁹² визначено правові засади справляння судового збору, платників, об'єкти та розміри ставок судового збору, порядок сплати, звільнення від сплати та повернення судового збору. Розміри ставок судового збору різні і залежать від найменування документу та дії, за яку справляється судовий збір. Наприклад, за подання до суду позовної заяви фізичною особою доведеться сплатити 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб (840,80 гривень у 2020 році) за кожен позовну вимогу або 1% від ціни позову. Тобто, якщо йдеться про позовну заяву з декількома позовними вимогами або позовну заяву з

⁹⁰ Аналіз забезпечення рівного доступу осіб із обмеженими фізичними можливостями до правосуддя: Аналітичний звіт. Проект USAID «Справедливе правосуддя», РГБФ «Право і Демократія». Львів, 2013. 89 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Annex_57_FAIR_Access_to_Justice_Report_UKR.pdf (дата звернення: 05.06.2021).

⁹¹ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

⁹² Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 року № 3460-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. №14. Ст. 87.

ціною позову у розмірі вартості автомобіля/будинку, то розмір судового збору може перевищувати розмір пенсії для значної частини пенсіонерів або навіть мінімальну заробітну плату, яку отримує значна частина осіб працездатного віку. Відтак, постає питання нерівності доступу до правосуддя в контексті сплати судового збору. Це питання частково вирішується статтею 8 Закону України «Про судовий збір», в якій зазначено, що враховуючи майновий стан сторони, суд може своєю ухвалою за її клопотанням відстрочити або розстрочити сплату судового збору на певний строк, зменшити розмір судового збору або звільнити від його сплати. Водночас, формулювання «може» створюють не тільки можливості для суду забезпечити рівний доступ до правосуддя для вразливих прошарків населення, але і створюють значні корупціогенні ризики. Невирішення цієї проблеми призведе до того, що вказані ризики будуть реалізовані: суди звільнятимуть від сплати судового збору, зменшуватимуть його розмір або відстрочуватимуть його сплату для осіб, які насправді (з огляду на їх майновий стан) цього не потребують, натомість не робитимуть це для тих, кому треба було б допомогти.

Слід також зазначити, що в Україні існують чотири судові юрисдикції – кримінальна, цивільна, господарська та адміністративна, однак в даному разі досліджуватимуться лише питання сплати судового збору в цивільній та адміністративній юрисдикції. По-перше, на ці юрисдикції припадає більша частина судових справ в Україні. По-друге, в кримінальній юрисдикції судових зборів, як правило, не передбачено, а в господарській юрисдикції відбуваються спори між суб'єктами господарювання, а тому говорити в цій частині про нерівність, а саме соціальну, недоречно.

В Україні ставки судового збору визначені Законом України «Про судовий збір»⁹³, згідно якого, за подання фізичною особою цивільного або адміністративного майнового позову слід сплатити 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб (тобто 840,80 гривень у 2020 році) за кожену

⁹³ Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 року № 3460-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. №14. Ст. 87.

немайнову вимогу. За майнову позовну вимогу доведеться сплатити 1 відсоток ціни позову, але знову ж таки не менше 840,80 гривень у 2020 році. Водночас, відповідно до статті 8 Закону про судовий збір, враховуючи майновий стан сторони, суд може своєю ухвалою відстрочити або розстрочити сплату судового збору на певний строк.

Конституційний Суд України визнав законним встановлення помірною судового збору для осіб, які звертаються до суду гарантією реалізації права на судовий захист в аспекті доступу до правосуддя у своєму рішенні від 28 листопада 2013 року № 12-рп/2013.

Суд приходить до висновку, що сплата судового збору за подання заяв, скарг до суду, а також за видачу судами документів є складовою доступу до правосуддя, який є елементом права особи на судовий захист, гарантованого статтею 55 Конституції України⁹⁴.

На рівні українського законодавства, задля досягнення соціальної справедливості, встановлені пільгові категорії громадян, які звільняються від сплати судового збору. від сплати судового збору (тобто збору, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, а також за видачу судами документів і включається до складу судових витрат) звільняються, зокрема: (а) позивачі – у справах про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи; (б) особи, які страждають на психічні розлади, та їх представники - у справах щодо спорів, пов'язаних з розглядом питань стосовно захисту прав і законних інтересів особи під час надання психіатричної допомоги; (в) особи з інвалідністю I та II груп, законні представники дітей з інвалідністю і недієздатних осіб з інвалідністю; (г)

⁹⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням асоціації „Дім авторів музики в Україні“ щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України „Про судовий збір“ у взаємозв'язку з положеннями пункту „г“ частини першої статті 49 Закону України „Про авторське право і суміжні права“ : Рішення Конституційного Суду України від 28.11.2013 року №12-рп/2013. *Офіційний вісник України*. 2013. №95. Ст. 3532.

позивачі – громадяни, віднесені до 1 та 2 категорій постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи тощо⁹⁵.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» від 22 травня 2015 року № 484-VIII, внесено зміни до Закону України «Про судовий збір». Згідно цих змін, Фонд соціального захисту інвалідів і його відділення було позбавлено пільги у вигляді звільнення від сплати судового збору⁹⁶. Як наслідок, це призвело до необхідності збільшення Фондом видатків на сплату судового збору і відповідно, до зменшення видатків на фінансування програм соціального захисту людей з інвалідністю.

Відстрочення і розстрочення сплати судового збору, звільнення від його сплати особи, яка через важкий майновий стан не може його сплатити, передбачено для забезпечення доступу до правосуддя та реалізацію права особи на судовий захист. Суд може зменшити розмір судового збору або звільнити особу від його сплати.

У довідці про результати вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами Закону України «Про судовий збір»⁹⁷ зазначається, що «єдиною підставою для вчинення судом зазначених у цій нормі дій є майновий стан заявника. Обґрунтування пов'язаних з цим обставин, які свідчать про неможливість або утруднення в здійсненні оплати судового збору у встановлених законом розмірах і в строки, покладається на цю особу. З цього приводу проаналізовано практику Вищого адміністративного суду України та виявлено, що більшість клопотань про відстрочення та розстрочення сплати судового збору, звільнення від його сплати не містять обґрунтування та не підтверджені належними доказами. У ході проведення

⁹⁵ Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 року № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. №14. Ст. 87.

⁹⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору: Закон України від 22.05.2015 року № 484-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №33. Ст. 323.

⁹⁷ Довідка про результати вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами Закону України «Про судовий збір». Шостий апеляційний адміністративний суд : веб-сайт. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/law-library/court-practice/vishchij-administrativnij-sud-ukrajini/dovidka-pro-rezultati-vivchen-nya-ta-uzagalnennya-praktiki-zastosuvannya-administrativnimi-sudami-zakonu-ukrajini-pro-sudovij-zbir.html> (дата звернення: 23.11.2020).

узагальнення з'ясовано, що в судів виникають певні труднощі під час вирішення питання про відстрочення та розстрочення сплати судового збору».

Що стосується позиції суддів, то оскільки їх в Україні наразі близько 6 тисяч, а їх дискреційні повноваження дуже широкі, порівняно з іншими суб'єктами владних повноважень, то їх думки щодо досліджуваного питання є різними і неоднозначними. Позицію суддів можна зрозуміти, аналізуючи прийняті ними судові рішення, що і буде зроблено надалі в цьому дослідженні. Проте важливо зазначити, що Конституційний Суд України у рішенні від 28.11.2013 N 12-рп/2013⁹⁸ звертав увагу на те, що гарантією реалізації права на судовий захист в аспекті доступу до правосуддя є встановлення законом помірною судового збору для осіб, які звертаються до суду. Проте, якими є критерії помірності, досі незрозуміло.

Аналіз судових рішень українських судів дає підстави зробити висновок про те, що встановлення майнового стану сторони є оціночним судженням та залежить від доказів, якими обґрунтовується його рівень. Якщо залежно від рівня майнового стану особа позбавлена можливості сплатити судовий збір, то такі обставини Суд може визнати підставою на відстрочення та розстрочення сплати судового збору, зменшення його розміру або звільнення особи від сплати. Однак слово «може» означає, що так само Суд може і не визнати такі обставини належної підставою і не порушить законодавство. Чітких критеріїв для дій Суду у законодавстві не встановлено.

З утворенням в Україні Верховного Суду це проблемне питання не було вирішено, хоча і з'явилися декілька кейсів (рішень), які можна вважати зразковими або такими, на які можна орієнтуватися. 2 серпня 2019 року Верховний Суд у складі Касаційного цивільного суду у справі 761/12145/17⁹⁹

⁹⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням асоціації „Дім авторів музики в Україні“ щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України „Про судовий збір“ у взаємозв'язку з положеннями пункту „г“ частини першої статті 49 Закону України „Про авторське право і суміжні права“ : Рішення Конституційного Суду України від 28.11.2013 року №12-рп/2013. Офіційний вісник України. 2013. №95. Ст. 3532.

⁹⁹ Ухвала від 02.08.2019 у справі 761/12145/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83508324> (дата звернення: 23.11.2020).

задовольнив клопотання позивача про звільнення від сплати судового збору. При цьому підставою стала довідка Головного управління Державної фіскальної служби, з якої вбачається, що заявник немає доходу з 1 кварталу 2018 року по 4 квартал 2018 року та 1 квартал 2019 року. Але слід зазначити, що позивачу в даному разі довелося докласти зусиль, щоб отримати цю довідку. Держава могла б запровадити систему, згідно яких Суд мав би доступ до даних про доходи особи, щоб остання не була змушена отримувати подібні довідки.

31 липня 2019 року в іншій справі №821/1896/15-а¹⁰⁰, вже Касаційний адміністративний суд, скасовуючи рішення суду нижчої інстанції, яким особі було відмовлено у звільненні від сплати судового збору, зазначив наступне. «Питання перевірки реальної спроможності заявників-фізичних осіб сплатити судовий збір у спорах з суб`єктами владних повноважень набуває особливої актуальності та має детально перевірятися судами у випадку, якщо заявники ставлять питання про звільнення, зменшення та/чи розстрочення/відстрочення сплати судового збору. За наявності таких питань суди повинні вказувати, які конкретно докази заявник має надати на підтвердження факту свого незадовільного майнового стану, у разі якщо наданих доказів недостатньо або вони не є належними; повинні надати їм належну оцінку та прийняти вмотивоване рішення, враховуючи, зокрема, суть спору, статус особи заявника, обставини, що призвели до ускладнення можливості сплати судового спору».

Могло б здатися, що з появою таких правових висновків нового Верховного Суду проблема вичерпані. Проте, це не відповідає дійсності, оскільки українське право не є прецедентним, а висновки Верховного Суду не є обов`язковими для судів нижчих інстанцій, які все ще залишаються не реформованими. Хоч згідно статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус

¹⁰⁰ Ухвала від 31.07.2019 у справі 821/1896/15-а // Єдиний державний реєстр судових рішень : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83378805> (дата звернення: 23.11.2020).

суддів»¹⁰¹, висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права, однак важливо розуміти семантику слова «враховуються». Воно, згідно академічного тлумачного словника української мови, означає «береться до уваги», «зважає на щось». Отже, така норма не зобов'язує будь-який місцевий суд застосовувати в обов'язковому порядку правові висновки Верховного Суду, і у судів залишається значні дискреційні повноваження.

Варто відзначити, що в Україні діє Вища рада правосуддя, однією з функцій якої є забезпечення здійснення дисциплінарним органом дисциплінарного провадження щодо судді. Однією з підстав притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності Вищою радою правосуддя, згідно Закону України «Про судоустрій і статус суддів»¹⁰², є умисна або внаслідок недбалості незаконна відмова в доступі до правосуддя (у тому числі незаконна відмова в розгляді по суті позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги тощо) або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило учасниками судового процесу реалізацію наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків або призвело до порушення правил підсудності чи підвідомчості. Таке формулювання припускає, що відмова в доступі до правосуддя може бути викликана, зокрема, і несплатою або недостатньою сплатою судового збору. Тож позиція Вищої ради правосуддя щодо питання судового збору має міститися у її рішеннях щодо притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності з цих підстав, і буде розглянута надалі у цьому дослідженні.

Що стосується практики Вищої ради правосуддя по притягненню суддів до дисциплінарної відповідальності, то є декілька цікавих рішень. 7 листопада 2018 року своїм рішенням¹⁰³ цей орган притягнув суддю до дисциплінарної відповідальності та застосував до неї дисциплінарне стягнення у виді

¹⁰¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року №1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. №31. Ст. 545.

¹⁰² Там само

¹⁰³ Рішення від 07.11.2018 у справі 3361/Здп/15-18. Вища рада правосуддя : веб-сайт. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/292> (дата звернення: 23.11.2020).

попередження. У цьому рішенні зазначено, що суддя не надала належної оцінки обставинам справи, не врахувала вимоги закону, які регулюють відносини у сфері захисту прав споживачів, в тому числі в частині звільнення споживачів від сплати судового збору за позовами, які пов'язані з порушенням їхніх прав, що призвело до необґрунтованого висновку про те, що недоліки позовної заяви позивачем не усунуто та що позовна заява підлягає поверненню особі, яка її подала.

Іншим рішенням Вищої ради правосуддя від 4 грудня 2019 року¹⁰⁴ притягнути суддів П'ятого апеляційного адміністративного суду до дисциплінарної відповідальності та застосовано до них дисциплінарне стягнення у виді попередження. У цьому кейсі судом звільнено апелянта від сплати судового збору за відсутності такого клопотання як в самій апеляційній скарзі, так і за відсутності окремого клопотання (усного чи письмового) про звільнення від сплати судового збору, його відстрочення або розстрочення, а також за відсутності відомостей про матеріальний стан відповідача. І можна було б вважати це звичайною помилкою суду, якби апелянтом був Управління державного архітектурно-будівельного контролю Одеської міської ради. Немає підстав стверджувати, що вказана помилка обумовлена певними корупційними діями, але і відкидати цей варіант не можна.

Дискреційні повноваження будь-якого суб'єкту владних повноважень збільшують корупційні ризики. Адже дискреція – це можливість діяти вільно, на власний розсуд, не маючи жодних обмежень, або ж в ситуації, коли такі обмеження не є чіткими. У випадку з судами реалізацію своєї дискреції вони можуть називати судовим розсудом або суддівським переконанням, тобто чимось, що не має жодного відношення до незаконних діянь. Хоч на сьогодні нікого з суддів не притягнуто до кримінальної відповідальності за отримання неправомірної вигоди за звільнення від судового збору, це не означає, що

¹⁰⁴ Рішення від 04.12.2019 у справі №3302/Здп/15-19 // Вища рада правосуддя : веб-сайт. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/1088> (дата звернення: 23.11.2020).

таких випадків не було, немає та не буде в майбутньому. Адже, як доведено вище, проблема існує, ці відносини не врегульовані належним чином, а суди є органами, яким українці найбільше не довіряють, згідно дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 17 лютого 2020 року¹⁰⁵.

Що стосується міжнародної практики, то слід зазначити наступне. Узагальнення щодо встановлення ставок судових зборів у різних європейських країнах неодноразово робила у своїх звітах Консультативна рада європейських суддів, яка опікується питаннями посилення ролі суддів в державах Європи. Ця рада відзначала важливість адекватного фінансування для роботи будь-якої судової системи. Виникає запитання, якою мірою сторони процесу або інші особи, які постають перед судом, можуть або повинні робити внесок у таке фінансування шляхом сплати судового збору. Консультативна рада вважає, що судова система не повинна перешкоджати доступу до правосуддя через надмірну вартість таких послуг для сторін. У збірці європейських та міжнародних стандартів у сфері судочинства «Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства»¹⁰⁶ автори наголошують, що «держава повинна організувати систему правової допомоги з тим, щоб надати можливість кожному користуватися доступом до правосуддя. Така допомога повинна поширюватися не лише на судові витрати, але й на юридичні консультації щодо доцільності чи необхідності звернення до суду. Вона повинна надаватися не лише для найбільш нужденних, але й, принаймні частково, для тих, чий середній дохід не дозволяє їм оплатити судові витрати без сторонньої допомоги».

Положення пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹⁰⁷ та прецедентна практика Європейського суду з

¹⁰⁵ Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (квітень 2020р. соціологія). Разумков центр : веб-сайт. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-kviten-2020r> (дата звернення: 23.11.2020).

¹⁰⁶ Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства / European Union, USAID. Київ, 2015. 708 с.

¹⁰⁷ Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04.11.1950 року. БД «Законодавство України» ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.06.2021).

прав людини, зокрема рішення від 19 червня 2001 року у справі "Креуз проти Польщі", свідчить про те, що сплата судових витрат не повинна перешкоджати доступу до суду, ускладнювати цей доступ таким чином і такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті цього права, та має переслідувати законну мету.

Дослідження, проведене інтернет-порталом «Закон і бізнес»¹⁰⁸, дозволяє дійти висновку, що у розвинених країнах світу дуже різні підходи щодо встановлення ставки судового збору. У Австрії судовий збір стартує від 22 євро, у Великій Британії – від 35 фунтів, у Німеччині – від 15 євро. У США розмір судового збору залежить від штату, який самостійно його встановлює. Цікаво, що у однієї з найбільш соціальних країн Європи, Франції, судовий збір у цивільних справах не стягується взагалі, при тому, що середній дохід громадян цієї країни значно вищий аналогічного в Україні.

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ УНИКНЕННЯ КОРУПЦІЇ У ДОСТУПІ ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

¹⁰⁸ Ціна справедливості: скільки коштує позов у різних країнах світу?. Закон і бізнес : веб-сайт. URL: https://zib.com.ua/ua/120406-skilki_koshtue_pozov_u_riznih_krainah_svitu.html (дата звернення: 23.11.2020).

Роль громадянського суспільства у забезпечення соціальної рівності та уникнення корупційних ризиків у правосудді

Останнім часом роль громадянського суспільства у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування значно посилилась, законодавець постійно створює нові інструменти впливу суспільства на прийняття владними суб'єктами управлінських рішень, адаптує міжнародну практику взаємодії влади та людей; зростає кількість та підвищується якість роботи громадських об'єднань в Україні. Це є природнім, адже попри закріплену в Конституції систему стримувань та противаг шляхом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, досвід показує, що необхідне застосування балансу на рівні «народ – влада», оскільки часто органи державної влади або потребують консультацій з громадськістю, або самостійно створюють підстави для висловлення протестів.

Зрештою, не оминається і сфера правосуддя. Принципи публічності, відкритості та гласності при розгляді справ, закріплені в Конституції та законах України (зокрема, мова йде про акти національного процесуального законодавства), знаходять свою реалізацію через, в тому числі, функціонування консультативно-дорадчих органів в структурі органів державної судової влади, так і, що є більш поширеним, право охочих бути присутніми на розгляді справ, окрім випадків, прямо передбачених законодавством, в тому числі, в окремих категоріях справ.

Історія перехідного періоду української держави та суспільства в розрізі збільшення частки участі останнього у функціонуванні держави починається ще зі здобуття Україною незалежності. Радянські наративи закритості та секретності багатьох документів поступово замінюються на прозорі принципи побудови та функціонування держави, участі людини та суспільства в цьому. Варто відмітити, що за майже тридцятирічний період існування незалежної України, зміни мали як прогресивний, так і

регресивний характер, головною характерною ознакою яких була нестала державна політика у різних сферах суспільного життя.

Однак, певними поштовхами, «каталізаторами» прогресивних змін стали, зокрема, Помаранчевий майдан 2004 року, причиною якого став факт масових фальсифікацій при проведенні чергових виборів Президента України, та Революція Гідності 2013-2014 років, що мала місце через порушення ґрунтового для громадянина права, закріпленого в численних нормативних актах різних рівнів, зокрема в ст. 39 Конституції України та ст. 20 Загальної декларації прав людини 1948 р., – права на свободу зібрань^{109,110}. Наслідком останнього, зокрема, є зміна вищого керівництва держави та, відповідно, декларування європейського та євроатлантичного курсу України. З 2014 року почався ґрунтовний процес приведення українського законодавства до європейських постулатів, що, зокрема, відобразилось у актах, що регулюють організаційну та процесуальну діяльність органів судової влади.

Примітним є те, що судова влада в Україні в цілому готова до відкритої перед суспільством діяльності, що спостерігається з огляду на практику проведення засідань за участю представників мас-медіа (зокрема, під час розгляду «резонансних», тобто таких, що становлять значний суспільний інтерес, справ). Нормативно це закріплено у ч. 4 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та декларується можливість присутніх на судовому засіданні та представників ЗМІ здійснювати фото-, відеозйомку без отримання дозволу суду з подальшим його висвітленням на загал, крім випадків, встановлених законом, що, зокрема, вкладається у смисл принципу гласності і відкритості судового процесу та є цілком логічним і зрозумілим¹¹¹. І суспільство на підставі цих матеріалів може зробити для себе висновки про хід та результати судового розгляду чи підняти питання про правомірність

¹⁰⁹ Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

¹¹⁰ Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. №93. Ст. 3103.

¹¹¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. №1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №31. Ст. 545.

тих чи інших дій судді. Така ж лінія спостерігається і в процесуальних нормативних актах.

Однак, на думку А.О. Поліщук, реалізація цього принципу в контексті вищенаведених способів є малоефективними з огляду на можливість розцінення цієї дії, як спробу вчинення тиску на суддю. До того ж, обов'язок з розгляду звернень з приводу перевірки правомочності дій судді покладено на органи судової влади, наділені відповідною компетенцією, що зменшує рівень його об'єктивності та ймовірність справедливого вирішення конфлікту з огляду на наявність неформальних корпоративних чи етичних правил, що природно, а тому вважає за доцільне застосовувати фото- та відеоматеріали для поширення ЗМІ, що є більш доцільним та ефективним¹¹².

Також необхідно зазначити, що поняття правосуддя є комплексним і включає в себе як право на розгляд та вирішення спору судом, так і право на задоволення позову і виконання рішення суду. Цей аспект врегульовується на законодавчому рівні також за участю громадськості: профільні громадські організації надають свої пропозиції щодо законопроектів, які стосуються забезпечення виконання судових рішень та реформи виконавчого провадження в цілому, їх представники долучаються до робочих груп з розробки таких законопроектів тощо, окремі громадські організації напряду здійснюють лобіювання чи проводять адвокаційні кампанії на захист тих чи інших положень/механізмів. В цілому, організації громадянського суспільства мають певні привілеї – як нормативні, так й інституціональні, що робить їх більш ефективними для забезпечення соціальної відповідальності та справедливості у порівнянні з іншими організаціями та установами, оскільки мають у своєму запасі значний інструментарій для їх діяльності, як-от

¹¹² Поліщук А.О. Роль громадянського суспільства у запобіганні і протидії корупції у системі правосуддя України / А.О. Поліщук. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.* : ред.кол.: В. В. Завальнюк (голов. ред.) та ін. Одеса : Видавничий дім "Гельветика", 2017. №78. С. 121.

просвітництво, безпосереднє залучення до нормотворення чи лобювання, адвокація певних конкретних рішень/положень¹¹³.

Яскравим прикладом прямого залучення громадськості до цього процесу може слугувати робота представників всеукраїнської громадської організації «Асоціація правників України» у робочій групі з опрацювання законопроектів щодо удосконалення примусового виконання судових рішень і рішень інших органів. На їх думку, частка виконання рішень суду в Україні і схема роботи системи їх примусового виконання напяму залежить від намірів законодавця провести ґрунтовну реформу в цій сфері¹¹⁴. Також, не можна пропустити без уваги й інші громадські об'єднання, які стоять на захисті принципу справедливого та неупередженого рішення судом шляхом безпосередньої участі у громадських обговореннях, та надання ними власних рекомендацій щодо удосконалення окремих положень владних нормативно-правових актів.

Однак, важливим є також і фактор готовності держави та державних (зокрема, судових) органів до співпраці із суспільством і їх дії, спрямовані на вибудову прямої комунікації. На думку О. Овсяннікової, сформована протягом періоду незалежності України недовіра до судової влади, яка відображається у численних соціологічних опитуваннях, стала підставою для утворення при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України Громадської ради доброчесності, відзначаючи новизну цього органу для судової системи України, головною соціальною метою якого є інтеграція та залучення суспільства до процедури відбору та кваліфікаційного оцінювання суддів відповідно до Законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про забезпечення права на справедливий суд» тощо¹¹⁵.

¹¹³ Громадянське суспільство проти корупції в Україні : М. Бадер та ін. *Серія «Аналітичні документи»*. Leiden University, Anti-Corruption Research and Education Centre of National University Kyiv-Mohyla Academy, 2019. С. 4-5. . URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/biblioteka/3.2%20Working_paper%201_ukr.pdf (дата зведення: 04.06.2021 р.).

¹¹⁴ Консультативно-дорадчі органи: як АПУ впливає на прийняття рішень влади. UBA : веб-сайт. URL: <https://uba.ua/ukr/news/8301/> (дата звернення: 04.06.2021 р.).

¹¹⁵ Овсяннікова О. Громадська рада доброчесності як інститут відновлення довіри громадськості до судової влади та подолання корупції в судовій системі / О. Овсяннікова. *Право України : юр.журнал*. 2017. №1. С. 71-73.

А. Новак вважає, що вищезазначений орган є прямим втіленням такого інструменту, як «демократія участі» або «партисипативна демократія», що передбачає, власне, залучення представників інститутів громадянського суспільства до підготовки, ухвалення публічно-правових рішень та контролю за їх виконанням. Варто відмітити, що Громадська рада доброчесності володіє деякою особливістю у розрізі її правового статусу: вона володіє усіма ознаками зазначеними у Типовому положенні про громадську раду при міністерстві, центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації, тобто має тимчасовий характер, створюється при органі державної влади¹¹⁶. Однак, з огляду на характер та правовий статус рішень цієї Ради, не можна дійти до однозначного висновку, яку правосуб'єктність та правовий статус вона має¹¹⁷.

Не можна оминати і дії держави, які спрямовані на забезпечення соціальної рівності у відправленні правосуддя судами. Варто зауважити, що категорія «соціальної рівності» включає в себе декілька компонент, серед яких: заборона дискримінації сторін у питанні їх процесуальної правосуб'єктності у судовому процесі, забезпечення рівного доступу до судового захисту (зокрема, права на позов), можливість альтернативного користування судовим захистом (мається на увазі, право вибору користування безоплатною правовою допомогою чи користування послугами приватних адвокатів) тощо, які корелюють із принципом верховенства права.

На загальнодержавному рівні питання дискримінації, в тому числі, під час реалізації судового захисту, врегульовані у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який у своїй ст. 2, 6 декларує базування законодавства України на принципі недискримінації, що

¹¹⁶ Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. №996. *Офіційний вісник України*. 2010. №84. Ст. 2945.

¹¹⁷ Новак А. О. Громадська рада доброчесності як механізм демократії участі / А. О. Новак. *Грані права: XXI століття : матер. Всеукр. наук.-практ. Конфер. (м. Одеса, 19.05.2018 р.) У 2-х т. Т. 1 / за ред. Г. О. Ульянової*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 281-283.

включає в себе забезпечення рівності осіб у питанні обсягу їх прав та обов'язків, можливостей, рівності перед законом, повагу до гідності людини, заборону будь-яких форм дискримінації з боку органів державної влади, місцевого самоврядування, інших юридичних та фізичних осіб. Примітно, що сфера дії закону розповсюджується, відповідно до ст. 4 цього Закону, в тому числі, і на правосуддя¹¹⁸. Відповідні принципи закріплені і в процесуальних кодексах України, що нормативно ліквідує підґрунтя для проявів дискримінації в судових органах.

Також слід відзначити, що відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», віднедавна інституціоналізовано безоплатну правову допомогу для гарантії державою захисту порушених прав осіб, що потребують допомоги, в кожній області працюють фахові центри. Однак, постійно, з плином часу, виникають нові форми дискримінаційної поведінки, що порушують соціальну рівність осіб у площині судового захисту. В разі неможливості забезпечення ефективного захисту державою порушених прав або прояву дискримінаційної поведінки щодо неї з боку уповноважених осіб, вона має право звернутись до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до профільних громадських об'єднань, які можуть їй допомогти досягти справедливого рішення у спорі. Зокрема, повноваження Уповноваженого закріплені у ст. 10 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». До прав громадських організацій стосовно запобігання або боротьби з дискримінацією належать: права, зокрема, на представлення інтересів осіб, стосовно яких мала місце дискримінація; на проведення громадської антидискримінаційної експертизи проєктів нормативно-правових актів; участь у роботі консультативно-дорадчих органів з питань запобігання та протидії дискримінації тощо, повний їх перелік наведений у ст. 13 згаданого Закону¹¹⁹.

¹¹⁸ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. №5207-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №32. Ст. 412.

¹¹⁹ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. №5207-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №32. Ст. 412.

На нашу думку наявні інструменти участі громадянського суспільства у забезпеченні правосуддя та соціальної рівності, зокрема, наведені в цьому дослідженні, є основоположними для демократичного суспільства та дозволяють здійснювати ефективний нагляд над діяльністю судової гілки влади в Україні, і те, що вони були ухвалені та реально функціонують є доброю практикою. Однак, законодавцю необхідно більше звернути увагу на європейську практику та тісніше співпрацювати з міжнародними інституціями у цій сфері, залучати іноземних експертів та представників інститутів громадянського суспільства до проведення судової реформи в Україні, оскільки ця стратегія є базовою для побудови прогресивної держави з потужною судовою владою та «демократією участі» та усунення наявних корупційних ризиків у чинному законодавстві.

Враховувати потрібно і те, що міжнародні інституції готові співпрацювати та мають на меті досягнення Україною високих соціальних та економічних результатів, на інвестиційну привабливість якої прямо впливає стан та практика функціонування судової системи. Між іншим, в рамках Програми реформування сектору юстиції USAID «Нове правосуддя», було проведено дослідження на предмет наявності та способів усунення корупційних ризиків в останніх реформах судової гілки влади України, де висвітлено основні аспекти її функціонування, прогалини та ймовірності вчинення корупційного правопорушення¹²⁰.

Ураховуючи законодавчий спадок, який дістався Україні внаслідок розпаду СРСР та здобуття нею незалежності, можна спрогнозувати, що демократичні зміни триватимуть ще достатньо часу. Однак, можемо запевнити, що державна політика в антикорупційній сфері в судах є достатньо змістовною та поступово реалізується. Примітно, що в українському законодавстві вже реалізується механізм «демократії участі», яскравим проявом якого є

¹²⁰ Корупційні ризики останніх реформ у судовій системі України : дослідження / предст. відп. за контракт: О. Піскун. Програма реформування сектору юстиції USAID «Нове правосуддя» («Нове правосуддя») 2017. 50 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/NJ_Judicial_Corruption_Risks_Report_2017_UKR-1.pdf (дата звернення: 04.06.2021 р.).

функціонування Громадської ради доброчесності. Разом з тим, законодавцям необхідно звернутись до досвіду інших країн Європейського Союзу в частині усунення ними корупційних ризиків та забезпечення всеосяжного та максимально повного залучення громадськості до участі у функціонуванні судової системи України, оскільки ці дії нададуть нам можливість створити реально дієву систему стримувань та противаг на рівні «народ – влада», де основним елементом, наряду з законодавчою, виконавчою та судовою владою, буде і громадянське суспільство.

Практичні аспекти упередження корупційних ризиків у системі правосуддя України

Період переходу від однієї сутності та фундаментальних принципів побудови держави до іншої, для українського суспільства, на жаль, характеризується таким негативним явищем, як корупція. Перехідні процеси разом з розвитком корупції не минули і правосуддя: користуючись недосконалим законодавством, учасники судового процесу та безпосередньо судді, здебільшого, проявляють бажання отримати певну вигоду за виконання чітких, попередньо обумовлених дій. Однак, після Революції Гідності 2013-2014 рр., законодавець передбачив та задекларував в Основному Законі держави курс на європейську інтеграцію, що передбачає в тому числі і приведення нормативних актів у відповідність до основоположних принципів, на яких базується європейська спільнота.

Разом з тим, в рамках міжпарламентського та міжнародного наукового співробітництва, українські вчені-правники та депутати обмінюються досвідом із західними колегами з питань, в тому числі, протидії корупції, що є необхідним та важливим інструментом у подоланні корупційних ризиків у правосудді. Варто відмітити, що Україна в цьому плані не унікальна – майже всі країни пострадянського простору проходять, або завершили період переходу та максимально нівелювали рівень корупції. Однак, кожна держава

застосовувала свої методи та засоби для досягнення цієї мети, які або не придатні для використання в Україні, або мають пройти ґрунтовну адаптацію до наших умов.

Опираючись на сьогоднішні дані, можна констатувати зростання довіри до судової влади з боку громадян в Україні. В рамках програми USAID з реформування сектору юстиції «Нове правосуддя» було проведено соціологічне дослідження, в результаті якого спостерігається поступова позитивна динаміка щодо рівня довіри до судових та правоохоронних органів. Так, наприклад, у вересні 2018 р. судам та суддям довіряють в цілому 41% опитаних проти 38% у липні-грудні 2017 р.¹²¹, що, власне, відобразилось і на балансі довіри та недовіри¹²² (див. додаток 1). Однак, як говорить народна мудрість, «все таємне рано чи пізно стає явним», їх проколи та недоліки в їх роботі, часто які мають корупційний характер, стають відомі суспільству та неминуче відображаються на їх довірі до судової влади в Україні. Таку тезу відображає свіжіше дослідження, проведене Центром Разумкова, де спостерігається абсолютно чітка та контраверсійна картина балансу недовіри до вищенаведених державних інституцій¹²³ (див. додаток 2).

Можливо припустити, що причиною такого різкого стрибка балансу є конкретні просідання ефективності діяльності та проколи у судовій системі України, несправедливі, на думку суспільства, рішення по резонансних справах, недовіра до правоохоронних органів в цілому, що природно залишає відтиск і на репутації судової влади, адже перші так чи інакше залучаються до розгляду справ у спорах та кримінальних обвинуваченнях останніми.

Для того, аби вибудувати ефективну та дієву стратегію щодо попередження та боротьби з корупційними проявами в системі судів України, необхідно розуміти, які у них є передумови та що спричинило, власне, їх

¹²¹ Результати третього опитування професійних юристів – учасників судових проваджень, що не є суддями або працівниками апарату суду. Програма USAID «Нове правосуддя». 2018. С. 13. URL: <https://newjustice.org.ua/uk/lib/doslidzhennya-ta-zviti/natsionalni-opituvannya/> (дата звернення: 08.06.2021 р.).

¹²² Там само

¹²³ Ставлення громадян України до судової системи : звіт за результатами дослідження. Київ : ГО «Укр. центр екон. і політ. дослідж. ім. О. Разумкова». 2020. С. 44. URL: <https://rm.coe.int/zvitsud2020/1680a0c2d7> (дата звернення: 08.06.2021 р.).

появу. Власне, А. Поліщук акцентує свою увагу на наступній класифікації чинників корупції у системі правосуддя, залежно від їх характеру: політичні, економічні, фінансово-матеріальні, організаційно-інституційні, морально-етичні, психологічні, організаційно-правові. Оскільки з попередніми чинниками все зрозуміло, враховуючи їх соціальний та, деколи, рутинний характер, пояснення, на її думку, потребують саме організаційно-правові чинники. Враховуючи рух української державності на шляху віддалення від радянських постулатів, замінюючи їх європейськими, що було зумовлено здобуттям Україною незалежності у 1991 р., цілком природнім є те, що деяка частина правовідносин, процедур і т.ін. не є врегульованими законодавчо, що породжує правову невизначеність. Власне, це і є, на думку А. Поліщук, одним із основних організаційно-правових чинників проявів корупції в сфері правосуддя, оскільки відкривається завіса для вільних діянь суду та учасників справи, які, в силу економічних та психологічних чинників, схиляються до зловживання своїм процесуально-правовим статусом та службовим становищем. Окрім цього, до цієї ж категорії можна віднести рівень правосвідомості та правову культуру (радше, в сучасних умовах, – правовий нігілізм) громадян. Крім цього, в літературі наводяться ще така причина, як недосконалість законодавства, що регулює процес добору, призначення суддів, що зводить до мінімуму незалежність суддів та зрощує вплив політичної складової в сфері правосуддя¹²⁴.

Цілий ряд вчених досліджували питання подолання корупції в судовій системі шляхом аналізу їх практики, законодавства, зважаючи на високий рівень її розвитку та статус цієї проблеми. Як зазначає В. Кравчук, існує цілий ряд механізмів та інструментів, які нівелюють ризик вчинення суддівським корпусом корупційних правопорушень, серед яких можна виділити: підвищення винагороди судді, їх диференціація в залежності від

¹²⁴ Поліщук А.. Організаційно-правові чинники корупції у системі правосуддя / А. Поліщук. Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. 2016. Вип. 62. С. 174.

інстанції та стабільність, матеріальне забезпечення діяльності та соціального забезпечення, механізм усунення потенційного конфлікту інтересів, запровадження механізму антикорупційного самоконтролю суддів, який полягає у «донесенні» на суддю, який скоїв правопорушення, делегування певної частини антикорупційних повноважень органам суддівського самоврядування тощо¹²⁵.

Однак, на нашу думку, зважаючи на слабкий стан економіки України та, деколи, аморальність, невиправданість вищенаведених методів, в тому числі, з огляду на рівень суспільної довіри (а радше – недовіри) до судової влади, втілення таких механізмів у життя та їх закріплення на нормативному рівні не вирішить проблему, і навіть більше – її погіршить. Натомість, М. Колодяжний наводить діаметрально протилежні стратегічні механізми протидії корупції, серед яких варто виділити: демократизацію системи правосуддя, стабільний розвиток економіки, модернізацію менеджменту системи правосуддя, формування правової культури у суспільстві. Варто відзначити, що вище наведені стратегії є загальнонаціональними та, за часом, необхідним на їх реалізацію, довгостроковими. Поряд з тим, він вказує на спеціалізовані стратегії протидії корупційним ризикам, які швидше імплементуються та мають вужчий характер дії: оптимізація роботи системи правосуддя, посилення фінансового контролю та контролю за рухом активів суддів, залучення громадськості до діяльності судів, розширення міжнародного співробітництва тощо¹²⁶.

Враховуючи вищенаведені аргументи, вважаємо за потрібне взяти до уваги останні зі стратегій, адже, окрім основної мети, матиме місце залучення іноземних партнерів та розширення кола міжнародних зв'язків, що є неабияк важливим для України в умовах постійних конфліктів, спричинених країною-агресором, в тому числі і збройних. Однак, очевидним є те, що

¹²⁵ Кравчук В. Шляхи подолання корупції в судах / В. Кравчук. Право України : наук.-практ. фах. вид. Київ: Видавн. Дім «Ін Юре». 2017. №1. С. 24-26.

¹²⁶ Колодяжний. М. Стратегії протидії корупції у діяльності органів правосуддя / М. Колодяжний. Право України : наук.-практ. фах. вид. Київ: Видавн. Дім «Ін Юре». 2017. №1. С. 39.

реалізація виключно вузькопрофільних стратегій є малоефективним, поряд з тим, найбільшого впливу вони здобудуть виключно у випадку одночасного виконання і загальнонаціональних стратегій. В доповнення до вищезазначеного, цікаву думку має Д. Безугла, яка пропонує посилити імплементацію міжнародного законодавства в частині обмеження недоторканості суддів виключно їх професійною діяльністю, що також заслуговує на увагу¹²⁷.

Однак, у вищенаведених механізмах мова йде виключно про інструментарій, який дозволить мінімізувати ризики прояву корупції з боку суддів. Разом з тим, майже нівелюється можливість вчинення неправомірних дій або зловживання процесуальним статусом іншими учасниками справи та судового процесу. Варто зауважити, що чинні акти процесуального законодавства не містять заборон та обмежень щодо подання заяв з процесуальних питань в ході розгляду судом справи, що є природнім, оскільки це є невід'ємним правом учасників процесу. Водночас, в умовах зловживання цим правом, нівелюється основоположний принцип процесуального права, закріплений в міжнародних універсальних та регіональних угодах – принцип розумності строків, оскільки таким чином має місце затягування процесу розгляду справи. Окрім цього, практика діяльності судів показує, що можна обійти або опосередковано вплинути на модуль автоматизованої системи розподілу справ, імplementованої в єдиний інформаційний комплекс – ЄСІТС (Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система), що також породжує корупційний ризик, який полягає у маніпуляції вищезгаданою системою задля т.зв. «підбору» «необхідного» на бажання позивача судді. Звідси можна зробити висновок, що уникнення та боротьба з корупційними проявами є систематизованим, комплексним явищем, який включає в себе як нормативні, так і соціальні передумови та зміни.

¹²⁷ Безугла Д. Питання протидії корупції в судовій системі України / Д. Безугла. *Сучасні проблеми правової системи України : зб-к матер. VI Міжн. наук.-практ.конфер. 27 листопада 2014 р.* Київ: вид-во Ліра-К. 2014. С. 195.

Враховуючи вищенаведене, доходимо висновку, що поняття корупції є властивим фактором для перехідного періоду держави. Корупційні ризики, на жаль, мають місце в чинному законодавстві з огляду на його недосконалість, часто, природно або штучно створені правові невизначеності, колізії тощо. Однак, не варто списувати і психологічне ставлення до корупції, яке укорінювалось у свідомості української нації протягом цілої радянської епохи, яке теж є передумовою до її проявів у сфері правосуддя.

На нашу думку, концентрація фокусу корупційних ризиків виключно на суддях є хибною точкою зору, оскільки корупціогенними можуть бути дії і інших учасників судового процесу, які також мають певне поле процесуальної правосуб'єктності, а отже, і поле для зловживання своїми правами.

Вчені-правники розробили доктринальне забезпечення діяльності системи правосуддя та правоохоронних органів у сфері протидії корупції та уникнення корупційних ризиків у судовій системі та вивели декілька стратегій, механізмів для реалізації цих завдань, які мають як загальнонаціональний, так і спеціалізований (внутрішній) характер. Наголошуємо, що досягти результату у цьому можна лише застосовуючи всі наявні інструменти та механізми, паралельно проводячи інформаційно-роз'яснювальні кампанії серед населення, спрямовані на боротьбу з корупцією, послідовно, виважено та з урахуванням усіх ризиків.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено аналіз теоретичних засад забезпечення права на доступ до правосуддя; проаналізовано вітчизняний та зарубіжний досвід забезпечення доступу до правосуддя у контексті соціальних і корупційних ризиків, сформовано практичні рекомендації щодо уникнення корупційних ризиків у системі правосуддя в Україні.

У першому розділі проаналізовано відповідність національного законодавства принципу доступу до правосуддя як складової верховенства права. В цілому національне законодавство відповідає тим вимогам, які встановлює суспільство для реалізації правосуддя в Україні. Проте залишається проблемним питання реалізації встановлених законодавчих положень на практиці у кожному окремо взятому судовому провадженні.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що корупційні ризики можуть становити реальну перешкоду у реалізації права на судовий захист та доступ людей до правосуддя. Для перешкоджання поширенню явища корупції необхідний комплексний підхід, який включає в себе такі заходи, як цілковита зміна свідомості осіб, які толерантно чи терпимо ставляться до фактів прояву корупції. Формування правової культури громадян, реалізація державними інституціями стратегічних та політичних планів щодо попередження нових проявів корупції та боротьби з ними, реалізація таких ґрунтовних принципів правосуддя, як прозорість, публічність та гласність можуть допомогти у подоланні цього виклику.

Серед основних конкретних корупційних ризиків, що виникають у системі доступу до правосуддя, слід відзначити прояви хабарництва, політичного впливу та тиску на судову систему, зловживання повноваженнями (в т.ч. процесуальне), конфлікт інтересів, втручання в автоматизовану систему розподілу справ тощо.

Досягти результату у подоланні вищезазначеного можна лише застосовуючи всі наявні інструменти та механізми, паралельно проводячи інформаційно-роз'яснювальні заходи серед населення, спрямовані на запобігання корупції: послідовно, виважено та з урахуванням усіх ризиків.

Забезпечення реальної, а не декларативної доступності осіб до правосуддя та реалізація їх права на справедливий суд є показниками стабільності суспільних процесів та прогнозованості результату звернення до суду за правовим захистом, незалежно від становища учасників судового процесу. В

Україні слід втілити на практиці кожний з компонентів права на доступ особи до суду, оскільки це зміцнюватиме довіру до суду і держави в цілому.

Законодавцям необхідно звернутись до досвіду інших держав Європейського Союзу в частині усунення ними корупційних ризиків та забезпечення всеосяжного та максимально повного залучення громадськості до участі у функціонуванні судової системи. Ці дії нададуть нам можливість створити реально дієву систему стримувань та противаг на рівні «народ – влада», де основним елементом, поряд з законодавчою, виконавчою та судовою владою, буде і громадянське суспільство.

За результатами дослідження можна також констатувати, що концентрація фокусу корупційних ризиків виключно на суддях є хибною точкою зору, оскільки корупціогенними можуть бути дії і інших учасників судового процесу, які також мають певне поле процесуальної правосуб'єктності, а отже, і поле для зловживання своїми правами.

Верховній Раді України слід розробити і прийняти Закон України про внесення змін до Закону України «Про судовий збір» та процесуальних кодексів судочинства, в яких передбачити чіткі критерії, якими мають керуватися суди, приймаючи рішення про звільнення від сплату судового збору або зменшення його розміру. Такими критеріями можуть бути не тільки мінімальна межа доходу громадянина, але і його соціальне становище, наявність певних подій в недалекому минулому (смерть родичів, звільнення з роботи, народження дитини тощо) та інші.

Судам при вирішенні питань про звільнення, відстрочення або зменшення судового збору, слід керуватися не просто чинним законодавством, а принципом верховенства права, згідно якого людина є носієм права, який звертається до суду тоді, коли вже відчуває певну несправедливість, а в адміністративних судах – несправедливість з боку органів влади. Якщо суди відмовляють у звільненні від сплати судового збору – їм слід належно обґрунтовувати таке рішення, детально зазначити, чому та з яких підстав суд не може погодитися з заявником, які додаткові документи слід додати тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1.1. Законодавчі та нормативні акти

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 року № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №6. Ст. 56.
3. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005, № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №№35-36, 37. Ст. 446.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 року №4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №№9-10, 11-12, 13. Ст. 88.
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №№40-41, 42. Ст. 492.
6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 року № 5076. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №27. Ст. 282.
7. Про безоплатну правову допомогу : Закон від 02.06.2011 року № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №51. Ст. 577.
8. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 року № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №30. Ст. 542.
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 року № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. №30. Ст. 260.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору : Закон України від 22.05.2015 року № 484-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №33. Ст. 323.
11. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 року №1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №49. Ст. 2056.

12. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. №5207-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №32. Ст. 412.
13. Про ліквідацію апеляційних адміністративних судів та утворення апеляційних адміністративних судів в апеляційних округах : Указ Президента України від 29.12.2017 року №455/2017. *Офіційний вісник України*. 2018. №5. Ст. 207.
14. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.04.1991 року №875-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. №21. Ст. 252.
15. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 року № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №№2-3. Ст. 12.
16. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 року № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. №14. Ст. 87.
17. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року №1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. №31. Ст. 545.
18. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. *Офіційний вісник України*. 2008. №93. Ст. 3103.
19. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція від 04.11.1950 року. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.06.2021).
20. Про права осіб з інвалідністю: Конвенція ООН від 13.12.2006 року. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 05.06.2021).
21. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. №996. *Офіційний вісник України*. 2010. №84. Ст. 2945.
22. Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади : рішення Нац. агентства з питань запоб. коруп. від

02.12.2016 р. №126. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-16#Text> (дата звернення: 08.06.2021 р.).

23. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи // Наказ Міністерства юстиції України від 23.06.2010 року №1380/5 (наказ втратив чинність на підставі Наказу Міністерства юстиції №1395/5 від 24.04.2017 р.). *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1380323-10#Text> (дата звернення: 23.11.2020).

24. Рішення від 04.12.2019 у справі №3302/3дп/15-19 // Вища рада правосуддя : веб-сайт. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/1088> (дата звернення: 23.11.2020).

25. Рішення від 07.11.2018 у справі 3361/3дп/15-18. Вища рада правосуддя : веб-сайт. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/292> (дата звернення: 23.11.2020).

26. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) : Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1997 року №6-зп/1997. *Офіційний вісник України*. 2003. №28. Ст. 1377.

27. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) : Рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 року №9-зп. *Офіційний вісник України*. 1998. №1. Ст. 25.

28. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням асоціації „Дім авторів музики в Україні“ щодо

офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України „Про судовий збір“ у взаємозв'язку з положеннями пункту „г“ частини першої статті 49 Закону України „Про авторське право і суміжні права“ : Рішення Конституційного Суду України від 28.11.2013 року №12-рп/2013. *Офіційний вісник України*. 2013. №95. Ст. 3532.

29. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) : Рішення Конституційного Суду України від від 30.01.2003 року №3-рп/2003 (справа №1-12/2003). *Офіційний вісник України*. 2003. №6. Ст. 245.

30. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 54 народних депутатів України та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України "Про судоустрій і статус суддів", Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України* (щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції) : Рішення Конституційного Суду України від 12.07.2011 року №9-рп/2011 (справа №1-12/2011). *Офіційний вісник України*. 2011. №60. Ст. 2418.

31. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 року № 11. *БД «Законодавство України» ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text> (дата звернення: 01.06.2021).

32. Ухвала від 02.08.2019 у справі 761/12145/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83508324> (дата звернення: 23.11.2020).

33. Ухвала від 31.07.2019 у справі 821/1896/15-а // Єдиний державний реєстр судових рішень : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83378805> (дата звернення: 23.11.2020).

34. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо звільнення від сплати судового збору у зв'язку з оскарженням постанов у справах про адміністративні правопорушення : Проект Закону від 04.05.2020 року №3424. Верховна Рада України : офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68738 (дата звернення: 23.11.2020).

35. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору : Проект Закону від 13.11.2019 №2427. Верховна Рада України : офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67362 (дата звернення: 23.11.2020).

36. Положення про забезпечення рівного доступу людей з інвалідністю та іншими маломобільними групами населення у Житомирському окружному адміністративному суді. Судова влада України. Житомирський окружний адміністративний суд : веб-сайт. URL: <https://adm.zt.court.gov.ua/sud0670/20/2/> (дата звернення: 05.06.2021).

1.2. Публікації в періодичних виданнях

1. Верховенство права: Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), схвалена на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25-26 березня 2011 року) / пер. С. Головатого. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* 2011. №10. С. 168-184. URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 01.06.2021).

2. Гладій С.В. До питання запобігання корупції в судовій сфері / С.В. Гладій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Випуск 28. Том 3. С. 147-150.

3. Головач Т.А. Поняття корупційних ризиків / Т.А. Головач. *Економіка, фінанси, право : що міс. інформ-аналіт. журнал*. Київ : Міжнародний бізнес центр. 2020. №12'2020. С. 16-19.

4. Дмитрієв Ю. В. Корупційні ризики у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави / Ю. В. Дмитрієв. *Вісник. Право знати все про податки і збори*. 2015. №14. С. 80-85.

5. Колодяжний. М. Стратегії протидії корупції у діяльності органів правосуддя / М. Колодяжний. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* Київ: Видавн. Дім «Ін Юре». 2017. №1. С. 37-44.

6. Козакевич О.М. Генезис ідеї права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини / О.М. Козакевич. *Право і суспільство*. 2019. №3. С. 19-24.

7. Кравчук В. Шляхи подолання корупції в судах / В. Кравчук. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* Київ: Видавн. Дім «Ін Юре». 2017. №1. С. 22-27.

8. Москич Л.М. Корупційні детермінанти в судовій системі України / Л.М. Москич. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. №3. С.153-162.

9. Бітгнер О. Ігор Самсін: «Правосуддя—це справедливість у дії» (інтерв'ю) / О. Бітгнер. *Урядовий кур'єр*. 2011. № 234.

10. Овсяннікова О. Громадська рада доброчесності як інститут відновлення довіри громадськості до судової влади та подолання корупції в судовій системі / О. Овсяннікова. *Право України : наук.-практ. фах. вид.* 2017. №1. С. 71-79.

11. Орденов С. С.. Право і неправо в детермінанті суспільних відносин / С. С. Орденов. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2018. № 1 (27).

12. Поліщук А.. Організаційно-правові чинники корупції у системі правосуддя / А. Поліщук. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. 2016. Вип. 62. С. 169-176.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей

1. Бігун. В. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика) / В. Бігун. Київ : Інтерсервіс, 2020. 200 с.

2. Гольдман Р., Леонтовска Э., Франковски С. Верховный суд США о гражданских правах и свободах. Польша: БЕГА, 1997. – 254 с.

3. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.

2.2. Статті

1. Безугла Д. Питання протидії корупції в судовій системі України / Д. Безугла. *Сучасні проблеми правової системи України : зб-к матер. VI Міжн. наук.-практ.конфер. 27 листопада 2014 р.* Київ: вид-во Ліра-К. 2014. С. 194-195.

2. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства / European Union, USAID. Київ, 2015. 708 с.

3. Заїка К. Корупційні ризики: поняття та засоби їх мінімізації / К. Заїка. *Актуальні проблеми правознавства : збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ*. Тернопіль : ТНЕУ. 2018. №2 (14). С. 35-38.

4. Кикоть І. Деякі аспекти визначення поняття корупція / І. Кикоть. *Актуальні проблеми запобіг. та протид. корупції і охорони права власн. :*

другі юридичні читання : зб-к наук. праць / за ред. В.В. Галуцька. – Тернопіль-Київ-Херсон: Херсонська міська друкарня, 2011. С. 40-42.

5. Ландіна А.В. Вплив корупції на доступ до правосуддя / А.В. Ландіна. *Доступ до правосуддя у контексті судової реформи : матер. Загальнонац. юр. форуму (м. Сєвєродонецьк, 25.05.2018 р.)*. Київ. 2018. С. 231-235.

6. Новак А. О. Громадська рада доброчесності як механізм демократії участі / А. О. Новак. *Грані права: ХХІ століття : матер. Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 19.05.2018 р.)*. У 2-х т. Т. 1 / за ред. Г. О. Ульянової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 281-283.

7. Поліщук А.О. Роль громадянського суспільства у запобіганні і протидії корупції у системі правосуддя України / А.О. Поліщук. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. : редкол.: В. В. Завальнюк (голов. ред.) та ін. Одеса : Видавничий дім "Гельветика", 2017. №78. С. 120-127.*

8. Правознавство: [підручник] / за ред. В. В. Копейчикова. – Київ : Юрінком Інтер, 2003. – 236 с.

9. Тимченко С. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. К., 2004. 302 с.

10. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики»: Пер. з латини. К., 2000.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

1. Новий словник Української мови : у 4-х т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : в-во Аконіт, 1998. Т.2 : Ж-О.

2. Kostiuhenko T., Georgia (Country), 319

3. Quan-Haase A. & McTavish J., Social Support, 796

4. Електронні ресурси

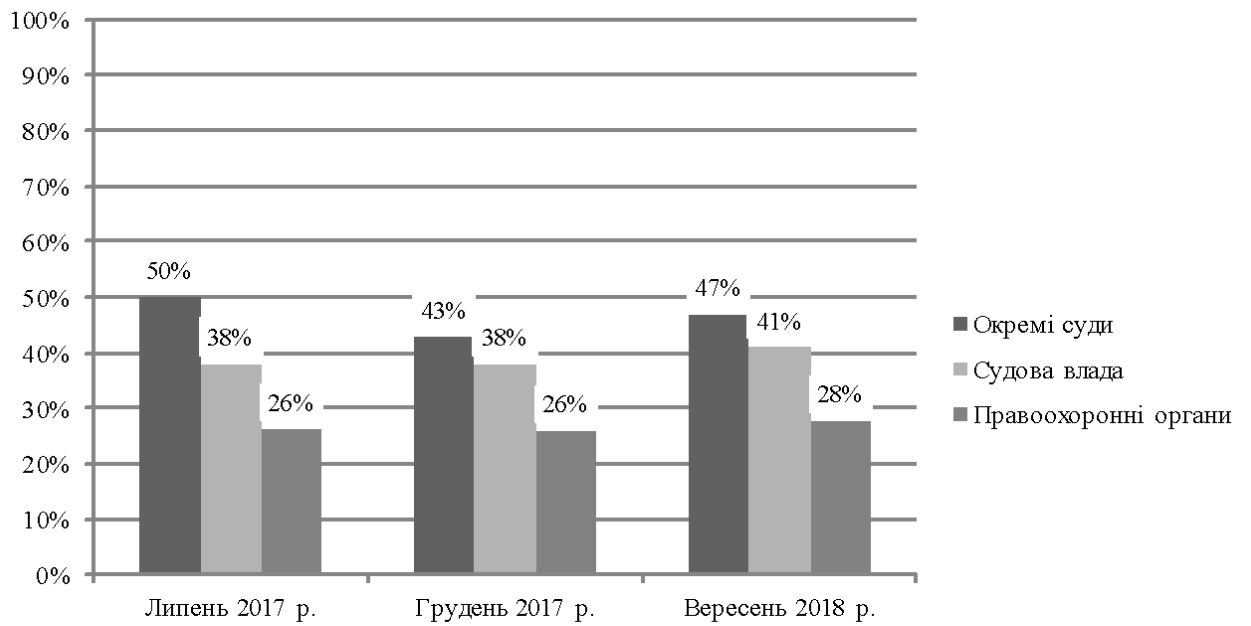
1. Громадянське суспільство проти корупції в Україні : М. Бадер та ін. *Серія «Аналітичні документи»*. Leiden University, Anti-Corruption Research and Education Centre of National University Kyiv-Mohyla Academy, 2019. 24 с. URL: http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/biblioteka/3.2%20Working_paper%201_ukr.pdf (дата звернення: 04.06.2021 р.).
2. Корупційні ризики останніх реформ у судовій системі України : дослідження / предст. відп. за контракт: О. Піскун. Програма реформування сектору юстиції USAID «Нове правосуддя» («Нове правосуддя») 2017. 50 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/NJ_Judicial_Corruption_Risks_Report_2017_UKR-1.pdf (дата звернення: 04.06.2021 р.).
3. Аналіз забезпечення рівного доступу осіб із обмеженими фізичними можливостями до правосуддя : Аналітичний звіт. Проект USAID «Справедливе правосуддя», РГБФ «Право і Демократія». Львів, 2013. 89 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Annex_57_FAIR_Access_to_Justice_Report_UKR.pdf (дата звернення: 05.06.2021).
4. Довідка про результати вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами Закону України «Про судовий збір». Шостий апеляційний адміністративний суд : веб-сайт. URL: <https://baas.gov.ua/ua/law-library/court-practice/vishchij-administrativnij-sud-ukrajini/dovidka-pro-rezultati-vivchennya-ta-uzagalnennya-praktiki-zastosuvannya-administrativnimi-sudami-zakonu-ukrajini-pro-sudovij-zbir.html> (дата звернення: 23.11.2020).
5. Інклюзивна доступність. Київський апеляційний суд : веб-сайт. URL: <http://www.kas.gov.ua/?p=12168> (дата звернення: 05.06.2021).
6. Консультативно-дорадчі органи: як АПУ впливає на прийняття рішень влади. УВА : веб-сайт. URL: <https://uba.ua/ukr/news/8301/> (дата звернення: 04.06.2021 р.).
7. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (квітень 2020р. соціологія). Разумков центр : веб-сайт. URL:

<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientsii-gromadian-kviten-2020r> (дата звернення: 23.11.2020).

8. Результати третього опитування професійних юристів – учасників судових проваджень, що не є судьями або працівниками апарату суду. Програма USAID «Нове правосуддя». 2018. 43 с. URL: <https://newjustice.org.ua/uk/lib/doslidzhennya-ta-zviti/natsionalni-opituvannya/> (дата звернення: 08.06.2021 р.).

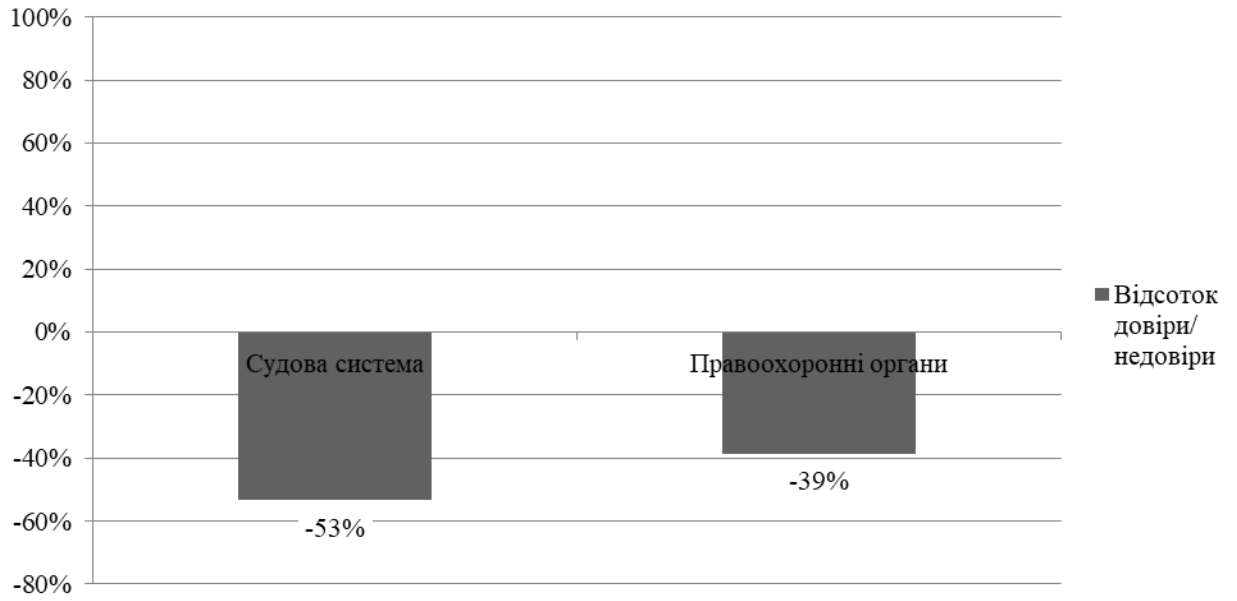
9. Ставлення громадян України до судової системи : звіт за результатами дослідження. Київ : ГО «Укр. центр екон. і політ. дослідж. ім. О. Разумкова». 2020. 47 с. URL: <https://rm.coe.int/zvitsud2020/1680a0c2d7> (дата звернення: 08.06.2021 р.).

10. Ціна справедливості: скільки коштує позов у різних країнах світу?. Закон і бізнес : веб-сайт. URL: https://zib.com.ua/ua/120406-skilki_koshtue_pozov_u_riznih_krainah_svitu.html (дата звернення: 23.11.2020).

Додаток 1

*Рисунок 1. Діаграма динаміки зросту суспільної довіри до судових та правоохоронних органів.
Програма USAID "Нове правосуддя", жовтень 2018 р.*

Додаток 2

*Рисунок 2. Діаграма динаміки зросту суспільної довіри до судових та правоохоронних органів.
Центр Разумкова, жовтень 2020 р.*

АНОТАЦІЯ

дипломної роботи

Тема: Правосуддя в Україні: соціальні та корупційні ризики

Студент: Андрєєв Микита Андрійович

Рік навчання, факультет: 2-ий курс магістратури, факультет соціальних наук та соціальних технологій

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор Бойко А. М.

Рецензент:

Захищена “ ____ ” _____ 202_ р.

Короткий зміст роботи:

Дослідження присвячено вивченню корупційних та соціальних ризиків у системі правосуддя в Україні. У роботі окреслено теоретичні засади забезпечення права на доступ до правосуддя та проаналізовано національний та зарубіжний досвід забезпечення доступу до правосуддя у контексті соціальних і корупційних ризиків. Також сформовано практичні рекомендації щодо уникнення корупційних ризиків у системі правосуддя в Україні.

Особливу увагу у дослідженні приділено концептуалізації таких термінів як «правосуддя», «право», «корупція» та «корупціогенний фактор», «дискреційні повноваження», «судовий збір». Вивчено історичні витоки правосуддя як ключової категорії права. Досліджено доступ до правосуддя як важливий елемент верховенства права.

Також проаналізовано корупційні ризики та соціальну нерівність у контексті доступу до правосуддя в Україні. Окремо досліджено доступ до правосуддя в контексті сплати судових зборів.

У роботі відзначена ключова роль громадянського суспільства у забезпеченні соціальної рівності та уникненні корупційних ризиків у правосудді. У результаті дослідження сформовано практичні рекомендації щодо запобігання корупційним ризикам у системі правосуддя України.

Summary:

The research is devoted to the study of corruption and social risks in the system of justice of Ukraine. In the paper, the theoretical principles of ensuring the right of access to justice were described, as well as national and foreign experience of ensuring access to justice in the context of social and corruption risks were analyzed. Also, practical recommendations for avoiding corruption risks in the justice system of Ukraine have been developed.

The research pays special attention to the conceptualization of such terms as "justice", "law", "corruption", "corruption-causing factor", "discretionary powers", "court fees". The historical origins of justice as a key category of law have been studied. Access to justice as an important element of the rule of law has been researched.

Corruption risks and social inequality in the context of access to justice in Ukraine have also been analyzed. Access to justice in the context of court fees has been studied separately.

The paper notes the key role of civil society in ensuring social equality and avoiding corruption risks in the judiciary. As a result of the study, practical recommendations for the prevention of corruption risks in the justice system of Ukraine were formed.